

POMEMBNO OBDOBJE IN NAVADNI LJUDLJE: ŽIVLJENJE NA RUŠEVINAH AVSTRO-OGRSKE MONARHIJE

Egry, Gábor • Haid-Lener, Elisabeth • Ignác, Károly •
Inglis, Cody James • Izsák, Anikó-Borbála • Jeličić, Ivan •
Kosi, Jernej • Plyer, Ségolène • Wendt, Christopher

NEPOSTRANS - NAPVILÁG KIADÓ

Egry, Gábor

Haid-Lener, Elisabeth

Ignácz, Károly

Inglis, Cody James

Izsák, Anikó-Borbála

Jeličić, Ivan

Kosi, Jernej

Plyer, Ségolène

Wendt, Christopher

POMEMBNO OBDOBJE
IN NAVADNI LJUDLJE:
ŽIVLJENJE NA RUŠEVINAH
AVSTRO-OGRSKE
MONARHIJE

NEPOSTRANS – Razprava o postimperialnih prehodih:
od remobilizacije do konsolidacije nacionalne države.
Primerjalna študija lokalnih in regionalnih prehodov
v Vzhodni in Srednji Evropi po obdobju Habsburžanov.
Projekt financira Evropski raziskovalni svet (ERC)
s sporazumom Consolidator Grant št. 772264.
Vodja raziskave: Gábor Egry
www.nepostrans.eu

© Avtorji
ISBN 978-963-338-545-6

Prevedlo ...

Prva izdaja: 2023
Napvilág Kiadó, Budimpešta
www.napvilagkiado.eu

Vse pravice pridržane. Brez predhodnega pisnega dovoljenja
izdajatelja nobenega dela te publikacije ni dovoljeno reproducirati,
shraniti v sistemih za shranjevanje in ponovni priklic,
posredovati v kakršni koli obliki ali na kakršen koli način,
ne v elektronski, ne v fotokopirani ali drugačni obliki.

Odgovorni založnik: Generalni direktor založbe Napvilág Kiadó
Prelom in oblikovanje naslovnice: Milán Janković

KAZALO

Uvod • 7

Naši prijatelji – Švicarji, Belgijci, Francozi, Romuni, Čehi, Jugoslovani. Lokalne in transnacionalne gospodarske mreže ter usoda avstro-ogrske poslovne elite – Gospodarska tranzicija • 13

»Nevarni nemiri« v »vročem poletju« 1917 – Naraščajoče delavsko gibanje ter spopad med mestom in podeželjem med prvo svetovno vojno in po njej – Spopad v mestih • 28

Proti »zakonu narave«: Poletni čas in lokalni izvor regionalizma na avstrijskem Tirolskem – Regionalizem • 45

Monarhija ali republika, nacionalna država ali mikrodržava? Vizije državnosti v srednji in jugovzhodni Evropi v prvih trenutkih postimperialne tranzicije, 1918-20" – Oblika države • 60

Podporniki odhoda in ostajniki: Samooblikovanje madžarskega javnega uslužbenca, ki je zapustil Veliko Romunijo – Migracije in državljanstvo • 74

»Hiša, v kateri smo živeli, je bila požgana.«
Staro in novo, habsburška preteklost kot negativna
ali pozitivna referenčna točka – Diskurzi • 87

Podobe nacionalizacije? Razmišljanja
o šolstvu v lokalnem postimperialnem okolju –
Šole in kulturna politika • 101

Zasebne podlage vse večjega poseganja države
v gospodarstvo. Češka tekstilna podjetja
in preoblikovanje trga lanu, 1915–1925 –
Poseganje v gospodarstvo • 117

Povzetek: (Post)imperialni kontekst
brez imperija? • 129

Bibliografija • 139

Slike • 152

Uvod

Med letoma 2018 in 2023 je skupina devetih raziskovalcev izvajala raziskave v okviru projekta Evropskega raziskovalnega sveta Consolidator Grant z naslovom »Pogajanja o tranziciji po imperiju: od obnove do konsolidacije nacionalne države«. Primerjalna študija lokalnih in regionalnih tranzicij v Vzhodni in Srednji Evropi po obdobju Habsburžanov« (št. pogodbe o dodelitvi sredstev: 772264) – ali krajše NEPOSTRANS. Ta knjiga je poskus, da bi nekateri rezultati naše raziskave bili javno dostopni. Pri razvijanju projekta smo si prizadevali ustvariti novo sintetično pripoved o tem, kako so habsburški imperialni okvir po prvi svetovni vojni nadomestile nacionalne države. Namesto ponavljanja rezultatov obstoječega zgodovinskega opisja smo iskali kraje, ki jih zgodovinska dela o srednji, vzhodni in jugovzhodni Evropi v postimperialnem tranzicijskem obdobju (1918–1923) zanemarjajo. Da bi ponudili alternativo pripovedim, osredotočenim na narod, smo preučili občine in okrožja, kot tudi njihove lokalne družbe ter odnose in povezave med njimi v širšem okviru. To je pomenilo soočenje z realnostjo lokalne heterogenosti v številnih oblikah: v politični, družbeni, gospodarski, jezikovni, etnični in celo nacionalni. Poleg tega je ta manjši

pregled zgodovine postimperialne tranzicije pomenil, da smo prišli do zaključkov, ki so se razlikovali od zgodovine, opisane po razpadu imperija. Naše glavne argumente lahko najdete v besedilih, ki sestavljajo knjigo. Povzetke naših ugotovitev ter konkretne argumente in podrobnosti posameznih poglavij zaenkrat puščamo za konec.

Začnimo z obravnavanjem velikega vprašanja: Zakaj sploh potrebujemo novo zgodovino?

Ljudje so na splošno nezadovoljni s tem, kar kanonične zgodovinske pripovedi govorijo o preteklosti. Ena od spodbud je torej pisanje nove različice pripovedi o določeni temi. Čeprav ne mislijo vsi, da zgodovinarji samo lažejo (kar je presenetljivo priljubljena predpostavka), bo vsakdo, ki začne raziskovati zgodovino celin, držav, regij, krajev, šol, družin ali posameznikov, kmalu prišel do manjkajočih delov in vprašanj, na katera je treba odgovoriti. Morda je še pomembneje to, da lahko bralci v številnih besedilih najdejo nasprotja med novim načinom pripovedovanja preteklosti in zgodovino, ki so se je učili v šoli ali na univerzi. Včasih je to posledica zavestne zgodovinske politike, »zgodovine, ki so jo pisali

zmagovalci«. Spet drugič so zgodovinarji zaradi osnovnih dejstev dali prednost določenim temam in/ali odkrili novo arhivsko gradivo. Zgodovina in to, kar je v njej ter kar se o njej piše, se torej nenehno spreminja. S spreminjanjem težišča zgodovinskih raziskav se pojavljajo nove teme, perspektive in interpretacije. To je redni pojav v poklicnem življenju zgodovinarjev, ki pa bralcem ni vedno jasen.

Eden od razlogov, zakaj lahko zdaj ponovno razmislimo o koncu prve svetovne vojne v srednji, vzhodni in jugovzhodni Evropi je, da se je regija v stoletju po letu 1918 spremenila. Nekoč so te regije veljale za zaostale, nerazvite in celo revne, vir celinske nestabilnosti, ki sta jo opustošili obe svetovni vojni, zdaj pa so trdno vključene v Evropsko unijo in večina njihovih družb je materialno blizu gospodarskemu jedru Evrope. Gre za povsem drugačno družbo in občinstvo od tistega, ki je najprej doživljalo in pozneje poslušalo zgodbe o tranziciji po prvi svetovni vojni. Tudi generacije med nami in našimi predniki so v vsakdanjem življenju doživele številne spremembe, ki so povzročile tudi nove razlage in vrednotenje preteklosti. Gledano z današnjega stališča upamo, da bo tudi bralstvo bolj dovzetno za nove pristope strokovnega zgodovinopisja. Upamo, da bodo študentje, novinarji, aktivisti, učitelji in državljani, ki jih zanima zgodovina, sprejeli ta izziv.

Ta knjiga predstavlja zgodovino tranzicije od imperialnega sistema do držav naslednic konstrukta. To pomeni, da je tudi zgodba o tem, kako sta oblast in ozemlje postala »nacionalna«. Ker je to tako znana evropska izkušnja, menimo, da bo ta zgodba podobna večini. Ker pa smo se osredotočili na posamezne izkušnje, smo poskušali odpraviti pomanjkljivosti že napisanih zgodovinskih del. Klasična družbena zgodovina je preučevala velike spremembe v politiki in družbenih strukturah, kar je pogosto zameglilo posameznike in njihove izkušnje (posredno) opredelilo za nesmiselne in nereprezentativne. Če obrnemo obi-

čajno logiko, ki je na posameznike gledala zgolj kot na odvisnost od strukturnih sprememb, smo se odločili dati prednost posameznim izkušnjam. To pa nam je pomagalo še bolj temeljito razumeti strukturne spremembe. Upali smo, da bomo s premikom obsega analize na regionalno in lokalno raven zajeli hitre, vsiljive in pogosto moteče spremembe, ki so jih ljudje doživljali (in z njimi živeli) v tem obdobju. Na ta način smo lahko bolje izpostavili strukture, kot so regionalne gospodarske enote ali poklicne mreže, ki so v obstoječi zgodovini zamegljene. Uporaba posameznika kot izhodiščne točke je pripomogla k natančnejši analizi njihove strategije, virov ter tega, kako so v svojo korist izkoristili večje družbene strukture. S poudarjanjem njihovih dejavnosti sredi sprememb na vseh ravneh po letu 1918, izpostavljamo različno hitrost tranzicije, ki so jo vsakdanji ljudje doživljali na lokalni ravni, pogosto zelo različno od hitrosti sprememb v novih »nacionalnih« središčih. V bistvu poudarjamo drugačen ritem, drugačno kronologijo tranzicije.

To novo zgodbo smo pripovedovali kot posamezna ekipa. Raziskovalno skupino pod okriljem organizacije NEPOSTRANS so sestavljali: Gábor Egry, vodja raziskave; Károly Ignác in Plyer Ségolène vodilna raziskovalca; Elisabeth Haid-Lener, Ivan Jeličić in Jernej Kosi podoktorski raziskovalci; ter Cody James Inglis, Anikó-Borbála Izsák in Christopher Wendt kot mladi (doktorski) raziskovalci. Raziskovalci skupine so delali po vsej Evropi in imeli svoj sedež v Budimpešti, Firencah, Ljubljani, na Reki, v Stras-

bourgu in na Dunaju. Raziskave so nadaljevali tudi v številnih drugih povezanih krajih: Baia Mare, Bratislava, Brixen, Brno, Bukarešta, Budimpešta, Karansebeş, Cluj-Napoca, Feldkirch, Gardone Riviera, Hradec Králové, Innsbruck, Ivano-Frankivszk, Ljubljana, Lvov, Maribor, Murska Sobota, Opatija, Pazin, Praga, Riviv Rim, Salzburg, Satu Mare, St. Pölten, Trst, Trutnov, Dunaj, Varšava, Zagreb in Znojmo. Tako je bilo delo v okviru projekta resnično transnacionalno, pa tudi mednarodno, lokalno in kontinentalno. Jeziki, ki jih je govorila in v katerem je brala skupina raziskovalcev, so bili bosansko-hrvaško-črnogorska srbščina (*naški*), češčina, angleščina, francoščina, nemščina, madžarščina, italijanščina, poljščina, romunščina, slovenščina in ukrajinščina, tj. skoraj vsi jeziki, ki so se uporabljali v cesarstvu, kot tudi aktualni jeziki mednarodnega znanstvenega zgodovinopisja.

Izhajajoč iz predhodno objavljenih blogov na spletni strani projekta – 1918local.eu –, in v nekaterih primerih z uporabo zabavnih zgodb smo v knjigi poskušali predstaviti nekatere značilnosti, kako je potekal proces postimperialne in posthabsburške tranzicije na lokalni in regionalni ravni. To besedilo ni vseobsegajoče in ne trdimo, da primeri, ki smo jih izbrali, predstavljajo vsako posebnost na različnih območjih nekdanjega imperija in držav naslednic. Zavedamo se, da ne pokriva vseh tem in področij enako in da nekatera očitno manjkajo.

Kljub temu je bistvo te knjige, v katerem se vsako poglavje lahko prebere ločeno in hitro, predstaviti nov

mozaik na splošno manj znane poti, pri čemer se bolj kot konkretni rezultati poudarja proces in možnosti. Zato vas vabimo, da knjigo vzamete v roke in jo uporabite kot izhodišče za ponoven premislek o zgodovini ozemelj, ki so bila nekoč del habsburškega imperija. Kaj je bilo novo? Kaj je bilo podedovano? Kateri temelji so bili porušeni in kateri zgoj obnovljeni za ponovno uporabo? Zgodovina srednje, vzhodne in jugovzhodne Evrope v 20. stoletju je deloma zgodba o tem, kaj so ljudje počeli z deli habsburškega imperija potem, ko je ta prenehal obstajati. Na splošno so tranzicije v političnem in družbenem življenju temeljne značilnosti človekove izkušnje v tej skupni evropski izkušnji in v tej zgodbi je mogoče le priznati človeški dejavnik.

*Naši prijatelji – Švicarji, Belgijci,
Francozi, Romuni, Čehi, Jugoslovani.
Lokalne in transnacionalne
gospodarske mreže ter usoda
avstro-ogrske poslovne elite*

Nadzor – z nepričakovanimi posledicami?

Kot del vseevropskega trenda so se podjetja v lasti nero-munskih lastnikov v Romuniji od konca prve svetovne vojne navadila na proces, znan kot »romunizacija«. Na podlagi pogosto improviziranih vladnih odlokov je treba zagotoviti, da so večinski lastniki podjetij etnični Romuni. V tem pogledu je bil postopek naturalizacije analogen postopku, ki ga poznajo druge države naslednice Avstro-Ogrske monarhije.

Tako kot številna druga podjetja je tudi podjetje Lugoj Textile S.A imelo sredstva za spopadanje s političnimi pritiski – in to dokaj uspešno. Ko so industrijski inšpektor Livius Faur in njegovi spremljevalci, Nicolae Popovici iz trgovinskega inšpektorata in revizor N. Živkovits, nekega julijskega dne leta 1926 ob 17. uri vstopili v pisarno

namestnika direktorja tovarne Lugoj Textile S.A. v Lugoju, ugledni direktor tovarne Alexander Wagner ni vedel, da mu bodo gospodje, ki so prišli, povzročili močan glavobol. Faur je naslednjih nekaj ur vztrajno zahteval dokumente v povezavi z lastništvom in delničarji: evidence, potrdila o vlogah in izdajah, korespondenco z bankami in delničarji, naloge za nakazilo in številke računov, da bi preveril, kam so bile nakazane dividende družbe. Kot je razvidno iz dolgega pisma direktorja, napisanega po dogodkih, je bil Faur na preiskavo dobro pripravljen in je zlahka premagal Wagnerjeve ugovore in protiargumente. Na koncu je dokazal, da so bili pravi delničarji družbe nekaj poslovnežev, ki so živeli na Madžarskem, in ne ugledni romunski banki Marmorosch in Blank oziroma Banca Chrissoveloni, kot je bilo navedeno v uradnih poročilih. Zato lastniška struktura ni bila skladna z zakonskimi normami, ki zahtevajo vsaj dvotretjinski romunski lastniški delež ter članstvo v upravnem in nadzornem odboru.

Ko je Faur končal preiskavo – na podlagi njegovega povzetka je grozil, da bo posređoval pri oblasteh – je prosil Wagnerja, ki ga je poznal že od otroštva, naj mu razkaže tovarno. Med ogledom in ob občudovanju delavnic in strojev je pripomnil, da je bila nacionalizacija izvedena izredno površno in bi jo lahko izvedli bolj spretno ter razkril, da preiskava ni bila opravljena zaradi skrivnostne ovadbe, temveč na podlagi naključnega članka v madžarskem poslovnem biltenu, ki je poročal o tem, kaj namepravajo Madžarska komercialna banka v Pešti (PMKB) in

brata Krammer, ki sta imela pomembne tekstilne tovarne na Madžarskem, narediti s svojo tovarno Lugoj in njenimi delnicami, čeprav sta bila v registru delničarjev navedena kot manjšinska delničarja. Čeprav Wagnerjevo dolgo poročilo ni vsebovalo podrobnosti, se je zdelo, da mu je Faur svetoval, kako najbolje popraviti položaj.

Faur je bil dejansko eden izmed številnih romunskih uradnikov – od policistov državne varnosti (Siguranța) do vladnih predstavnikov (prefektov) in upravnih vodij (viceprefektov, županov) v okraju Caras-Severin –, ki jih je tekstilno podjetje diplomatsko podkupilo. Prejeli so nekaj, kar je bilo na računih podjetja prikazano kot majhna posojila in so znašala od nekaj sto do približno deset tisoč lejev, kar je bila nekajmesečna plača državnega uslužbenca ali srednješolskega učitelja, dodeljena posameznikom in celo institucijam, ki so bila le redko, če sploh kdaj, vrnjena. Tako je bil eden od vidikov primera običajna korupcija, ki so jo zunanji opazovalci in notranji kritiki v medvojni Romuniji jemali za skoraj samoumevno. Kljub temu srečanje razkriva nekaj pomembnejšega za romunsko in celotno srednje- in vzhodnoevropsko gospodarstvo: strukturno preživetje Avstro-Ogrske v obliki nadaljnjega obstoja njenih poslovnih mrež. Faur je imel prav, ko je iskal manipulacije z računi vrednostnih papirjev. Pravi lastniki tekstilnega podjetja so bili isti madžarski kapitalisti, ki so tovarno kupili leta 1911 in jo vodili tudi po priključitvi mesta k Romuniji leta 1919, čeprav je romunska država vztrajala pri tem, da se je treba izogibati »tujim« kapita-

listom in jih nadomestiti z romunskim kapitalom. Poleg tega mesto Lugoj s svojimi obsežnimi načrti za takojšnjo povojno romunizacijo gospodarstva ni bil izjema, temveč pravilo, in njegov neuspeh je bil javna skrivnost – zato so o njem odkrito razpravljali v madžarskih in včasih romunskih poslovnih časopisih. Res je, da je bil Faur kot državni uradnik zadolžen za nadzor nad izvajanjem tega ukrepa, del sistema in da je bila korupcija eno od njegovih učinkovitih orodij, ki pa verjetno ni bila najpomembnejša.

To kar je podpiralo prizadevanja madžarskih – pravzaprav dunajskih in nemških – kapitalistov po letu 1918, da bi rešili svoje poslovne »imperije«, je bila dediščina njihove širitve v jugovzhodno Evropo pred prvo svetovno vojno ter moč in trajnost njihovih poslovnih mrež z lokalnimi poslovneži: v smislu zaupanja in vzajemnih koristi.

Ponos mesta in njegovo breme za proračun

Vsi kapitalisti v srednje velikih mestih pred prvo svetovno vojno niso bili del celinskih ali svetovnih poslovnih mrež. Namesto tega je večina lokalnih poslovnežev vodila podjetja z omejeno velikostjo, ki so bila namenjena lokalnim ali regionalnim strankam. V uspešnih mestih je gospodarski napredek pogosto zadoščal za zagotovitev blaginje za velike družine, ki je potomcem zagotavljala izobrazbo in ugodne poroke. Mreže so bile spletene tako

gosto in uporabljene enako učinkovito kot med nadnacionalnimi kapitalisti, lokalna gospodarstva pa so bila tarča politik nacionalizacije v enaki meri kot velika tuja podjetja.

Eden od teh cvetočih krajev na severozahodu Romunije je bilo srednjeveško rudarsko mesto Baia Mare (Nagybánya). Njegovo bogastvo se je pokazalo v središču mesta, na kvadratnem trgu, za katerega so značilne stavbe s poznosrednjeveškimi temelji in arhitekturnimi elementi. Celotno zahodno stran, ki je pogost motiv na razglednicah, zavzema mogočna secesijska stavba hotela István Király (ali Minerul). Njegov glavni vhod je zaprt, v nekaterih delih pritličja stavbe so trgovine. Kljub prenovi leta 2005 je njeno pročelje zdaj poraslo z lišaji, žlebovi očitno ne delujejo več, več vrat in oken je razbitih ali zabitih z deskami. To ni značilnost obdobja po letu 1989: grandiozno zasnovan hotel je že od začetka predstavljal neznosno breme za mesto, kljub temu, da so ga oblasti imele za simbolično zgradbo.

Kljub srednjeveškemu bogastvu in pomenu rudarskega mesta ter svobodnega kraljevega mesta je Baia Mare leta 1898 izgubila mestne pravice in ugled. Je značilno industrijsko območje in njena nastajajoča nova arhitekturna mestna podoba zunaj zgodovinskega središča se sklada s tem industrijskim vzorcem urbanega razvoja. Na koncu stoletja je Baia Mare pridobila kulturni pomen zaradi znamenite umetniške kolonije, ustanovljene leta 1896. Pomembne so postale tudi okoljske značilnosti mesta in značilnosti, saj je pohodništvo postalo priljubljena rekreativna dejavnost med srednjim razredom.

V sedemdesetih letih 19. stoletja so v središču mesta zgradili hotel, ki je leta 1905 pogorel. Mestni svet je razpisal arhitekturni natečaj za gradnjo impozantne, moderne in dekorativne stavbe z madžarskim nacionalnim značajem. Nova secesijska stavba (madžarska secesija z orientalskimi in madžarskimi ljudskimi motivi) je bila slovesno odprta leta 1910. Postala je reprezentativni element mestne podobe in pomemben kulturni objekt, poln simbolnega pomena, ki se odraža v tem, kako so jo preimenovali poznejši politični režimi. Pred prvo svetovno vojno se je hotel imenoval »István (Király) Hotel«, kar se je nanašalo na Štefana I., prvega madžarskega kralja. Čeprav je zaradi imena prišlo do spora med predstavniki različnih veroizpovedi, saj so ga katoličani želeli imenovati »Hotel svetega Štefana«, so se protestanti strinjali le z imenom »Kralj Štefan« in ga v mestnem govornem okolju imenovali na različne načine. V obdobju med obema svetovnima vojnama so hotel István preimenovali v Ștefan Vodă, po Štefanu Velikem, moldavskemu vojvodi. Romunski uradniki so očitno želeli najti ime s podobnim simbolnim pomenom, kot v bližnjem kraju Satu Mare, kjer so Hotel Pannonia, zgrajen v podobnem slogu, preimenovali v Hotel Dacia, po rimski provinci Romunija. (Po drugi svetovni vojni so hotel v mestu Baia Mareju preimenovali v Minerul – slovenski izraz za »Minerul« je »Rudarji« – kot predstavnik delavskega razreda v mestu.)

Njegovo gledališče je bilo največje v mestu in je gostilo najpomembnejše družbene in politične dogodke. Jeseni

1918 je bila v stavbi lokalna socialdemokratska stranka, januarja 1919 pa so mestni sodniki tu sprejeli vodje invazivnih romunskih čet. V hotelu so prirejali ples, v eni od trgovin pa se je nahajala slaščičarna Berger (Bergeráj), ki so jo obiskovali slikarji iz Baia Mareja in je bila pomembno prizorišče lokalnega družabnega življenja.

Vendar je hotel že od samega začetka predstavljal vedno večje finančno breme. Mesto je za njegovo gradnjo najelo veliko posojilo, ko je bilo že zadolženo. Trgovine v pritličju je bilo zelo težko najeti, saj si lokalni trgovci običajno niso mogli privoščiti najemnine. Zato so premožni meščani ustanovili delniško družbo z imenom »King Stephen's Hotel Tenancy Company«, katere največji delničar je bila mestna hranilnica in ki je finančno podpirala hotel.

Statut družbe je določal, da se osnovni kapital v višini 100 000 kron enakomerno razdeli med mestno hranilnico in zasebne delničarje. Na skupščini družbe pa so bili zasebni delničarji vedno v večini. Po prvi svetovni vojni je nova mestna uprava z izogibanjem temu pravilu prenesla delniško družbo v večinsko romunsko lastništvo. Leta 1919, ko se je zamenjala administrativna elita mesta, se je zamenjalo tudi vodstvo mestne hranilnice, delnice v lasti hranilnice (in mesta) pa so bile razdeljene med nove člane uprave hranilnice, in februarja 1920 je bila izvoljena nova uprava.

Eden izmed direktorjev Mestne hranilnice, ki ga je zamenjal romunski član, je bil Vilmos Harácsek, potomec mestne patricijske družine. Miksa Harácsek je pri-

šel v Baia Mare ob koncu 18. stoletja in leta 1792 pridobil lokalno državljanstvo. Družinski člani naslednje generacije so bili na položaju župana (Ignác Harácsek leta 1869) in svetnika (József Harácsek, ki je umrl leta 1902). Z družinskim bogastvom in ugledom je naslednja generacija zlahka zapustila družinsko trgovino in si poiskala intelektualne poklice. Poleg tega so bili organizirani tudi v mrežo na nacionalni ravni. József je svojo hčer Emmo poročil z odvetnikom Gusztávom Lovrichom iz Budimpešte, in direktorjem Madžarske nacionalne hranilnice. Njun pogreb leta 1916 je bil pravi družabni dogodek, celo Pál Teleki, madžarski predsednik vlade med obema svetovnjima vojnama, je poslal venec na Emmin grob. Njen mlajši brat Ladislav je kot favorit Sándorja Wekerleja naredil ministrsko kariero in bil leta 1913 imenovan za glavnega finančnega svetovalca Centralne direkcije za prihodke od tobaka. Najmlajši med njimi, Imre, je diplomiral iz prava in se kot urednik lokalnega časopisa *Nagybánya és Vidéke* (Baia Mare in njeno podeželje) vključil v lokalno politiko. »Podedoval« je članstvo v svetu, ki je bila prisotna v družini že ves čas.

Med štirimi otroki Vilmosa – Józsefovega najstarejšega sina – najdemo direktorja Mestne hranilnice (Vilmos), direktorja Poslovne banke v Baia Mareju (Károly) in ženo dolgoletnega župana mesta Mihályja Makraya (Erzsébet). Kljub političnim spremembam so Harácsekovi še naprej imeli pomembno vlogo v življenju mesta Baia Mare. Károly je ostal v upravnem odboru banke do leta 1924, Vilmos se

je pridružil vodstvu Borzne hranilnice v Baia Mareju in družba Vilmos Harácsek in potomci (Harácsek Vilmos és Leszármaszottai) pa ni ostalo zgolj le v obratovanju. Baza podatkov, ki jo je leta 1933 objavil Pál Krizsán, jo uvršča na prvo mesto med mestnimi trgovci. Po popisu prebivalcev mesta Baia Mare iz leta 1930 sta Vilmos in Károly živela na naslovu Unirii Piața 18 (stari glavni trg). Še vedno so pogledovali proti Budimpešti, med letoma 1926–27 je Vilmojev sin József obiskoval enoletni tečaj na Trgovski akademiji v Budimpešti. Zdi se, da so Harácsekovi lahko ohranili svoj pomen v gospodarskem življenju mesta, toda v obdobju med obema svetovnjima vojnama so vidno izgubili svojo politično vlogo.

Harácsekovi so bili le tipičen primer preoblikovanja političnega, družbenega in materialnega kapitala. Poslovno-politični karieri Géze Hartnerja in njegovega sina Ferdinanda ponazarjata tudi iznajdljivost poslovne elite in njeno prilagodljivost novim političnim in kulturnim razmeram. Čeprav se je Géza Hartner rodil kot sin obubožanega lokalnega trgovca in ni imel družbenega in finančnega kapitala, potrebnega za ambicioznejše poslovne podvige, se mu je uspelo uveljaviti kot zelo vplivna politična osebnost v murskosoboškem okraju. V desetletju pred izbruhom vojne ga je vrsta spretnih potez in drznih odločitev s položaja volilnega zastopnika (kortes) popeljala v budimpeštanski parlament. Politični uspeh mu je omogočil, da je pred vojno na lokalni ravni povečal svoje gospodarske interese. V južnoslovanski državi se je Har-

tnerjev družbeni vzpon začasno ustavil. Kot predstavniki lokalne madžarske elite so veljali za sumljive in sovražnike jugoslovanske države. Vendar so Hartnerjevi z vrsto transakcij, ki so se lahko zgodile le v okviru postimperijskega in povojnega gospodarskega prestrukturiranja, kmalu dosegli osupljiv uspeh. Temelj njihovega poslovnega vzpona je bil nakup večinskega deleža v lokalni hranilnici, to je Murskosoboške hranilnice. Najstarejša banka v pokrajini, ustanovljena v sedemdesetih letih 19. stoletja, se je zaradi velikega portfelja vojnih posojil soočala s hudimi likvidnostnimi težavami in posledično s plačilno sposobnostjo. Po priključitvi regije so jugoslovanske oblasti prenesle »tuj« banko pod državno upravljanje, kasneje pa je bila njena likvidnost uporabljena za nacionalizacijo, stabilizacijo nove delniške družbe in njeno preimenovanje v »Prekmursko banko«. Sredi dvajsetih let 20. stoletja je Géza Hartner v nenavadnih okoliščinah uspel pridobiti večino delnic banke. Prekmurska banka se je izkazala za izjemno donosno ustanovo. Zaradi velikega lokalnega monopola je posojala denar po oderuških obrestnih merah, Hartner pa je kot večinski lastnik svoj vpliv na poslovanje banke izkoristil za najemanje posojil po ugodnih obrestnih merah, da bi kupil gozdove, posestvo Batthyány, lendavski grad, parno elektrarno in opekarno. S povečanjem gospodarskega vpliva so Hartnerjevi postali politično dejavni. Leta 1933 je bil Ferdinand Hartner izvoljen za župana Murske Sobote. Na koncu so bili tu še lokalni akterji, ki so spadali k politična eliti, nastali po letu

1918. V Baia Mareju so lahko v upravnem odboru Hotela István ostali le tisti člani, ki so imeli romunske nacionalne mandate, ko so se prej uvrstili med mestno elito. Alexandru Breban je edini, ki je bil ustanovni član hotela – naveden je kot Sándor Brebán – in je ostal v upravnem odboru tudi po letu 1920. Breban je bil grškokatoliški duhovnik, takratni dekan v Baia Mareju, aktivist Romunske nacionalne stranke in podpredsednik Romunskega nacionalnega sveta županije Satu Mare (Szatmár). Pozneje je bil med letoma 1929 in 1930 tudi župan mesta Baia Mare. V tem primeru je zanimiva njegova individualna kariera – izhajal je iz grškokatoliške duhovniške družine in je sledil isti poklicni poti, pri tem pa je bil kot aktivist romunskega narodnega gibanja dobro vključen v madžarske institucije in tudi v srednji sloj mesta.

Breban ni bil edini Romun, ki je lahko svoj družbeni ugled in položaj izpred leta 1918 izkoristil za nadaljnji razvoj svoje kariere. Odvetnik in lastnik rudnika Victor Pop de Băsești [v madžarskih virih znan kot Victor Pop/Papp iz Iliašovcev (Illéfalva), 1873–1930/31], je bil na prelomu dvajsetih in tridesetih let 19. stoletja kratek čas župan mesta. Pred prvo svetovno vojno je bil član upravnega odbora hranilnice in posojilnice »Aurora«. Leta 1923 je bil član upravnega odbora hranilnice v Baia Mareju. Njegov oče, Alexandru Pop de Băsești, je bil sodnik okrajnega sodišča. Družina je izhajala iz Poljske v sedemnajstem stoletju, plemiški naziv pa je pridobila v osemnajstem stoletju. Bili so med ugledno elito sosednje županije Salaj

(Szilágy) in zasedali elitne upravne položaje. Poleg tega je bil brat Alexandruja Popa in Viktorjev stric, Gheorge Pop de Băsești, pomembna osebnost v romunskem narodnem gibanju v Transilvaniji. Med letoma 1902 in 1919 je bil predsednik Romunske nacionalne stranke in bil je predsednik narodne skupščine v mestu Alba Iulia (Gyulafehérvár), ki je potekala 1. decembra 1918, na kateri je razglasil priključitev Transilvanije k Romuniji.

Po podatkih registra zemljiških posestnikov Kraljevine Madžarske iz leta 1897 je bil Gheorge velik posestnik z več kot 2300 katastrskih oralov posestmi v vasi Băsești/Szilágyillésfalva. Ta družina je bila s svojim plemstvom, zemljiškimi posestvi in upravnimi položaji povezana z lokalno elito predvojnega Sălăja/Szilágy in Gornjega Sătmărja/Felső-Szatmár, hkrati pa je imela pomembno vlogo na nacionalni ravni prek romunskega narodnega gibanja.

* * *

Čeprav se je pogosto domnevalo drugače, konec Habsburške monarhije in oblikovanje novih držav s carinskimi mejami in gospodarsko nacionalistično politiko v korist nacionalne kapitalistične elite ni bila gospodarska katastrofa, niti ni prinesla velike izgube bogastva za madžarske in avstrijske lastnike. Nekatera območja blizu novih meja so morda občutila, da so učinki meje škodovali lokalnemu gospodarstvu – čeprav je njihov obseg težko izmeriti –, vendar so glavna proizvodna in finančna središča ostala

nedotaknjena. Trgovina med državami naslednicami je še eno desetletje ostala najpomembnejša zunanja trgovina držav naslednic, medtem ko so bile poslovne elite, ki so imele v lasti in nadzorovale gospodarstvo, večinoma iste: Tudi če ne, je bil njihov vzpon pogosto posledica vključitve v obstoječe poslovne mreže ali pa so bile že del njih. Maxu Ausnitu, lastniku jeklarne v Galatiju in dolgoletnemu partnerju avstrijskih podjetij, je bilo zaupano upravljanje njihovih jeklarn in tovarn strojev v Banatu. Direktor hrvaške banke Marko Antić je bil za dunajski Bodencreditanstalt jamstvo, da bo njihovo premoženje ostalo nedotaknjeno tudi tedaj, če bi se kljub lastništvu večine delnic odpovedali kakršni koli drugi obliki zastopstva v novi hrvaški banki.

Poleg tega sta gospodarski nacionalizem in aktivna uporaba tarif kot političnega orodja pomagala tistim, ki so ohranili svoje bogastvo, da so imeli koristi od trgov, ki so imeli bolj omejen dostop do uvoza kot monarhija. Drug paradoksalen, a povsem logičen vidik gospodarske tranzicije je bila krepitev sodelovanja s francoskimi in belgijskimi partnerji. Kljub več kot štiri leta trajajoči vojni in opustošenju Belgije s strani nemških okupatorjev so gospodarski odnosi med partnerji iz obdobja pred letom 1914, ki so jih pogosto okrepila skupna prizadevanja Otomanskega cesarstva, po premirju ostali nedotaknjeni in delujoči. Wiener Bankverein je na primer svoje francoske, belgijske in švicarske prijatelje, kot so jih imenovali v zapisnikih sej upravnega odbora, uporabil za preoblikovanje svojih podružnic v nove banke na Poljskem,

Češkoslovaškem in v Jugoslaviji. Francoski in belgijski partnerji so kupili znatne deleže v Madžarski splošni kreditni banki (Magyar Általános Hitelbank), njihov predstavnik v upravnem odboru banke Ernest Weyl pa je postal pomemben akter v elektroindustriji v jugovzhodni Evropi. Ne po naključju, saj je bila banka General Credit Bank od leta 1913 skupaj s francoskimi in belgijskimi partnerji najpomembnejša lastnica Carigrajske družbe za električno energijo in elektrogospodarstvo.

Toda partnerji iz držav Antante nikoli niso zadoščale za stabilizacijo gospodarskih razmer. Lokalni stiki in vezi pred letom 1918 so bili prav tako pomembni. Ti partnerji so spoznavali lokalno politiko, iskali donosne posle in zaposlovali odilne delavce starih podjetij. Vendar ta splošna težnja po gospodarski kontinuiteti pa ni preprečevala veliko bolj radikalnih lokalnih sprememb, zlasti v primerih, ko je bilo delovanje nekaterih podjetij skoraj v celoti odvisno od javnih sredstev. Ena takih institucij je bil hotel King Stephen Hotel, ki je s popolno preobrazbo upravne in politične elite prešel pod nadzor te nove elitne skupine, in prav tako se ni mogel preoblikovati v dobičkonosno podjetje, kot je bilo staro. Toda zasebni sektor se ni spremenil tako radikalno in podjetja, ki so oddajala trgovine v stavbi ali najemala celotno stavbo, so bila ista, ki so bila tam pred letom 1918.

Usoda družine Harácsek, ki se ne razlikuje od usode številnih družin lokalne gospodarske elite na Češkoslovaškem, v Galiciji ali Jugoslaviji, ponazarja to pot. Njihovo

zasebno podjetje je kljub poskusom romunskih vladajočih strank, da bi dajale prednost etnično romunskim podjetnikom, cvetelo še v tridesetih letih 20. stoletja, podobna neromunska podjetja v Transilvaniji pa so pogosto prejemale donosna naročila lokalnih oblasti, vendar so skoraj povsem izgubila svojo politično vlogo v mestu.

**»Nevarni nemiri« v »vročem poletju«
1917 – Naraščajoče delavsko gibanje
ter spopad med mestom in podeželjem
med prvo svetovno vojno in po njej**

V Erzsébetfalvi že dva tedna niso delili kart za moko. Nezadovoljstvo prebivalstva, ki je ostalo brez moke, je danes zjutraj preraslo v nevarne izgrede. Okoli devete ure zjutraj se je štiri do pet tisoč ljudi, večinoma žensk, sprehodilo po ulici Lajosa Kossutha in se ustavilo pred občinsko hišo. Od prefekture so zahtevali moko in kruh, nato pa metali kame-nje v stavbo in razbili okna pisarn vaškega župana Aladárja Matkovicza in glavnega notarja Samuja Szántója. Od tam so odšli do zasebnih hiš obeh voditeljev in ju oblegali. Žena župana Matkovicza je v svoji stiski dvakrat ustrelila skozi okno, a na srečo strelji niso nikogar poškodovali. Pred mestno hišo je prispela žandarmerija, pojavila se je tudi državna policija, ki pa ni uporabila sile in je poskušala upornike pomiriti z lepimi besedami.

(Nemiri v Erzsébetfalvi zaradi moke [Zaradi moke vstaja v Erzsébetfalvi], Világ, 07. 08. 1917, 13.)

Tako je opozicijski časopis v Budimpešti poročal o gladovnih demonstracijah 6. avgusta 1917, ki so potekale v Erzsébetfalvi, vasi blizu madžarske prestolnice. V dvajsetih letih od ustanovitve je število prebivalcev v vasi skokovito naraslo: leta 1910 je prebivalstvo primestnega naselja preseglo 30.000 oseb, in zaradi vojnega razmaha vojaške industrije se je do leta 1917 povzpelo na 42.000 oseb. (Velika tovarna streliva Manfréda Weissa je obratovala v sosednjem naselju Csepel.) Najštevilčnejša skupina prebivalstva so bili, tako kot v drugih budimpeštanskih aglomeracijah, industrijski delavci. Oskrba s hrano in drugimi javnimi dobrinami zanje in za njihove družine je postala glavni lokalni problem vojnega gospodarstva pomanjkanja.

Od leta 1915 so bile razmere na področju preskrbe s hrano na skupščinah lokalnih predstavniških organov stalno in težko vprašanje. Sprva so za oskrbo s hrano skrbeli zasebni trgovci, toda zaradi nekaterih zlorab in vse večjega nezadovoljstva prebivalstva je poleti 1916 razdeljevanje moke prevzela predmestna vas sama. Vendar so dejavnosti v uradnih skladiščih sprožile ostre kritike lokalnega časopisa, ki je pisal o poslih v zakulisju, samovoljni uradnikov in grobi oziroma nesramni strežbi.

Leta 1917 je bilo zaradi pritožb lokalnih prebivalcev v vasi Erzsébetfalva sproženih več uradnih preiskav v povezavi z oskrbo. Marca 1917 se je skupina žensk iz Erzsébetfalve obrnila na vodjo Nacionalnega urada za preskrbo s hrano (NÉH) in se pritožila, da one in njihovi »stradajoči

otroci« ne dobivajo zaslužene hrane; zaman so se pritoževale lokalnim voditeljem, ki so jih grobo zavrnil. Pismo s prošnjo za posredovanje Nacionalnega urada za preskrbo s hrano je podpisalo 50 žensk. Po povzetku glavnega sodnika okrožja Kispest (Erzsébetfalva je upravno spadala v okrožje Kispest), ki mu je bila naložena preiskava, so bile »pritožbe v bistvu upravičene« in oskrba je bila v Erzsébetfalvi res bistveno slabša kot v glavnem mestu. Ljudje so za to krivili lokalne oblasti, medtem ko je glavni okrožni sodnik menil, da je to bolj sistemski problem, ki bi ga moral rešiti Nacionalni urad za preskrbo s hrano. Junija je lokalna tovarna pod vojaškim poveljstvom posredovala pritožbo delavk madžarskemu Ministrstvu za obrambo. Pritožba se je nanašala predvsem na težave pri razdeljevanju mleka (npr. goljufije, izogibanje cenovnim omejitvam, dolge čakalne vrste in pristranskost), v spremnem pismu vodstva tovarne pa je bilo navedeno, da je v vasi težko dobiti hrano, in da zahtevajo rešitev. Konec julija so se ženske iz Erzsébetfalve osebno odpravile na sedež Nacionalnega urada za preskrbo s hrano v prestolnici, da bi se pritožile, da v vasi že več tednov ni bilo mogoče dobiti moke, kar je potrdil tudi okrožni sodnik v okoržju Kispest.

V začetku avgusta so tako v vasi Erzsébetfalva potekale odprte demonstracije, omenjene na začetku tega poglavja, ko je večtisočglava množica ljudi, večinoma žensk in mladih, metala kamenje na občinsko hišo in hiše lokalnih voditeljev. Policija je sčasoma vzpostavila red, vendar je protest obravnavala kot socialno vprašanje in ne kot poli-

cijsko zadevo ter v bistvu priznala, da so imeli protestniki, ki so zahtevali moko, prav. Vendar vas še vedno ni mogla nabaviti moke, zato je vodja metropolitanske državne policije prevzel skrb za zadevo in zaprosil za pomoč Splošno potrošniško zadrugo. Sčasoma so našli rešitev, po kateri bi delavska zadruga prevzela oskrbo in razdeljevanje hrane vsem prebivalcem velikega delavskega naselja Erzsébetfalva. Dogovor je sprva zajemal le razdeljevanje moke, nato pa se je postopoma razširil na vse daljši seznam blaga. Po poročilih tiska je bila oskrba v zadružnih trgovinah boljša in hitrejša, izboljšala pa se je tudi preskrba s hrano: zadruga je lahko zagotovila oskrbo iz svojih zalog tudi takrat, ko centralne razdelitve niso bile opravljene pravočasno. Uspehi Splošne potrošniške zadruge pri zagotavljanju javne prehrane so prispevali tudi h krepitvi socialdemokratskega gibanja v drugi polovici vojne, ne le v predmestjih Budimpešte, temveč tudi po vsej državi.

Demonstracija se je izkazala za uspešno, k čemur je prispevalo več dejavnikov. Dogodek se je prvič zgodil po padcu madžarskega ministrskega predsednika Istvána Tisze, maja 1917, ko je na oblast prišla nova vlada, ki je obljubljala notranje reforme. To je povzročilo zmanjšanje stopnje cenzure, tako so lahko o demonstracijah podrobno poročali tako lokalni kot nacionalni časopisi. Z razkritjem problema javnosti, je bila oblast prisiljena problem rešiti hitro in razumno. Drugič, po zamenjavi vlade je odstopil stari načelnik policije v prestolnici, njegov naslednik pa je takoj poskušal dokazati, da bo po lastnih besedah »delal za

ljudi, ki so med vojno najbolj trpeli«. Veliko njegovih prvih navodil se je nanašalo na javne storitve: poskušal je zmanjšati čakalne vrste, uvedel je nova pravila za razdeljevanje blaga in zatrl nesramno vedenje prodajalcev. Ker se je pristojnost metropolitanske državne policije razširila na Erzsebetfalvo, je novi načelnik policije lahko aktivno sodeloval pri lajšanju razmer in reševanju problema oskrbe s hrano. Nenazadnje je treba omeniti, da so poleti 1917 socialdemokrati, čeprav so bili še vedno zunajparlamentarna stranka, postali podporniki nove vlade. (Ta situacija je trajala le kratek čas, ker je novi ministrski predsednik, ki je nasledil Istvána Tiszo, konec avgusta odstopil, boljševiski prevzem oblasti v Rusiji pa je jeseni privedel do ponovne vzpostavitve strožjih vojnih omejitev v madžarski notranji politiki.)

Zato poleti 1917 ni bilo tako presenetljivo, da je uradnik prosil socialdemokratsko organizacijo, naj prevzame javno funkcijo. Po posredovanju načelnika policije pa občina in lokalna samouprava nista imeli več možnosti zavračati pomoči, ki jo je odobrilo tudi tradicionalno župansko vodstvo.

Ta je lokalna zgodba dober primer družbenih procesov preobrazbe družbe, ki so se med prvo svetovno vojno odvijali na območjih zunaj madžarske prestolnice, zlasti v industrijskih središčih, kot je Erzsébetfalva, ki so se razvila v predmestju Budimpešte. Na področju javne oskrbe je bilo treba zaradi divjanja vojne v večji meri upoštevati mnenja, pritožbe in zahteve prebivalcev. Hkrati sta postajala vse pomembnejša vloga političnega delovanja na

ulicah in ustrezna vprašanja o tem, kdo je na ulicah na oblasti. To se ni dogajalo le na obrobju prestolnice, temveč tudi v sami Budimpešti, kjer je bila preskrba s hrano boljša in kjer so, kot bomo videli pozneje, veliki delavski shodi in demonstracije v letih 1917–1918 v nekaterih pogledih odražali stanje pred revolucijo.

* * *

Teden dni po gladovni demonstraciji v Erzsébetfalvi so 13. in 14. avgusta 1917 ulični nemiri pretresli Plzen, eno glavnih industrijskih mest v drugi polovici habsburške monarhije.

Množice, ki so čakale na obroke, večinoma ženske, so bile običajno pod nadzorom oboroženih sil, ko pa je vojak poskušal aretirati nezadovoljno žensko, je izbruhnila spontana ljudska jeza, ki je povzročila največji val protestov in nasilja, kar jih je bilo v Plznu kdaj koli videti. Večtisočglava množica protestnikov je začela pleniti, nato pa je odšla do zasebne rezidence župana mesta, kjer je razbila več oken. Vojaki in policija so poskušali zaustaviti nasilje, a so množico uspeli razgnati le začasno, saj so se ljudje ponovno zbrali drugje in nadaljevali z ropanjem. V bistvu so revni delavci nižjega razreda iz industrijskih četrti začasno zasedli ulice srednjega razreda v mestnem središču in se tako simbolično uprli prevladujočemu družbenemu redu.

Naslednji dan so se nemirom, ki so se že razširili na lokalno železniško postajo, pridružili nekateri delavci

tovarne orožja Škoda in uslužbenci železnice. Glavnemu zahodnočeškemu železniškemu vozlišču je grozil propad, to pa ni bil več lokalni nemir, in avstrijske oblasti so se zatele k skrajni sili in razglasile izredne razmere. Končno je bil 14. avgusta zvečer v Plznu ponovno vzpostavljen red z napotitvijo vojaških sil.

Pilsenski nemiri niso bili osamljen dogodek: leta 1917 so oblasti na Češkem zabeležile več kot 250 »gladovnih demonstracij«, njihovo število pa je bilo podobno visoko tudi v vojnem letu 1918. »Vročega poletja« leta 1917 niso zaznamovali le množični ulični nemiri, temveč tudi val stavk, ki je zajel skoraj vsa industrijska središča. Največja stavka je bila konec junija in v začetku julija 1917 v tovarni Škoda v Plznu, v eni izmed glavnih tovarn orožja v celotni monarhiji. V stavki, ki je za teden dni popolnoma ohromila proizvodnjo, je sodelovalo skoraj vseh 40.000 delavcev tovarne. Dobro organizirana kolektivna akcija je zabilasla notranje meje med delavci, tako da so se na mirnih demonstracijah in vsakodnevnih srečanjih zbrali stari in mladi, kvalificirani in nekvalificirani moški in ženske ter govorci različnih jezikov (češčina, nemščina, madžarščina, srbohrvaščina). Proti tej sili vodstvo tovarne, lokalna uprava in centralna vlada niso mogli storiti ničesar in so bili na koncu prisiljeni izpolniti večino zahtev (občutno povišanje plač, skrajšanje delovnega časa, izboljšanje preskrbe s hrano), in hkrati so morali vsem udeležencem stavke zagotoviti imuniteto. Pri pogajanjih in mirni rešitvi so kot priznani predstavniki delavcev sodelovali tudi socialdemokrati.

Leto 1917 je bilo tako v mnogih pogledih prelomno za vojno zaledje Habsburške monarhije. Težave z oskrbo s hrano in druga vprašanja v mestnih in industrijskih območjih se niso začela tedaj, vendar sta bila število in intenzivnost demonstracij in stavk v prejšnjih letih majhna, oblastem pa je uspelo obvladovati razmere. Vendar so dogodki v Rusiji februarja/marca 1917 in padec carskega režima povzročili, da je nezadovoljstvo, ki se je kopičilo v prejšnjih letih, izbruhnilo v različnih delih monarhije. Odziv državnih organov ni bil nujno enoten, nenazadnje tudi zaradi različnih sistemov vojaškega upravljanja znotraj cesarstva: v Cislajtaciji v Avstriji je bila uvedena vojaška uprava, medtem ko so se v Kraljevini Ogrski kljub vojnim zakonom pooblastila tradicionalne uprave v glavnem ohranila. Na Madžarskem so zgoraj omenjeni notranjepolitični dogodki in menjava vlade maja in junija 1917 povzročila rahljanje omejevalne in družbeno nadzorovane moči države. Povsod je postalo jasno, da oblasti niso nujno obvladovale razmere, ponekod pa protestov niso več poskušale zatreti s silo ali pa so to počele neučinkovito. Vse večje število in obseg uličnih demonstracij in tovarniških stavk sta odraz propadajočega vojaškega »reda« in razpadajočega družbenega konsenza.

V letu 1917 so se pojavila tudi delavska gibanja, ki so socialdemokratske voditelje, ki so dotlej vodili zmerno politiko, izzvala, da obračunajo z vedno bolj radikalnimi delavskimi množicami. Ta proces ponazarja simbolični

dogodek, praznik dela med vojno. Sprva so delavci in njihovi voditelji sprejemali vojne omejitve: leta 1915 in 1916 so bile spominske slavnosti le v zaprtih prostorih na prvi maj zvečer ali na nedeljo pred prvim majem. Leta 1917 pa so bili izredni vojni zakoni razveljavljeni: v torek, 1. maja, so socialdemokrati v Budimpešti organizirali množične javne demonstracije v znak protesta za mir in demokracijo. Naslednji dan so organizirali prvo politično opozorilno stavko med vojno, s katero so zahtevali razširitev volilne pravice.

Čeprav je bilo na Madžarskem že leta 1916 več delavskih demonstracij, se je od maja 1917 število stavk močno povečalo, tako kot na Češkem, in se razširilo na strateško pomembna mesta, kot so tovarne orožja, rudarska podjetja in tovarne železniških strojev. Druga glavna značilnost močnega vala protestov je bila velika udeležba novih, prej manj ali neorganiziranih skupin delavcev, kot so nekvalificirani in mladi delavci, pripravniki, pisarniški delavci in ženske. Večina zahtev se je nanašala na višje plače, boljše preskrbo s hrano in skrajšanje dolgega delovnega časa.

Vzporedno z gospodarskimi gibanji je naraščajoče široko opozicijsko gibanje za razširitev omejene volilne pravice na koncu pripeljalo do odstopa ministrskega predsednika, Istvána Tisze. Junija 1917 je novo obdobje zaznamoval simboličen dogodek, ko se je novi ministrski predsednik namesto da bi prijazno sprejel delavce, ki so se pritožili, sam odpravil na sedež zunajparlamentarne Socialdemokratske stranke v predmestje, da bi razpravljal o svojem reformnem programu in pridobil podporo

predstavnikov delavcev. Prav tako so bile v bolj liberalnem ozračju v času med in po menjavi vlade stavke in množične ulične demonstracije sprejete kot sredstvo za uveljavljanje delavskih zahtev. Socialdemokrati so politiko prenesli na ulice in v prestolnici organizirali več obsežnih demonstracij s podobno koreografijo: ob koncu delovnega časa so se množice v več ločenih sprevodih odpravile iz predmestnih tovarn v notranje meščanske četrti in tako simbolično zasedle mestno središče.

Število članov socialdemokratskih sindikatov se je leta 1917 znatno povečalo, in sicer s 55.000 na 215.000. Oživele so »podeželske« organizacije (tj. ne v Budimpešti in njeni okolici), število ženskih članov pa se je v enem letu povečalo za šestkrat, na skoraj 50.000. Zakaj so se množice pridružile različnim socialdemokratskim organizacijam? Vsakodnevna izkušnja je bila, da pripadnost organiziranemu delavskemu gibanju ima praktične koristi na najpomembnejših področjih vsakdanjega življenja. Na delovnem mestu so lahko člani sindikata dobili višje plače, boljše pogoje dela in večjo varnost. V potrošniških zadrugah so imeli zagotovljen cenejši in varnejši dostop do hrane in drugega blaga. Od jeseni 1917 je bilo eno od teh področij tudi stanovanjsko področje: socialdemokratsko združenje najemnikov je pošiljalo člane tudi v najemniške odbore, ki so odločali o sporih med najemodajalci in najemniki. Obstajali so še številni drugi organi, kot so delavski uradi, v katerih so socialdemokrati sodelovali kot politično-strokovni zastopniki interesov.

Za vse to je bilo potrebno soglasje vladajoče elite, ki je bilo včasih prisiljeno, in oslabitev prejšnjih strogih omejitev. Ker so kvalificirani industrijski delavci postali nepogrešljivi v vojnem gospodarstvu, se je delavsko vprašanje vse manj obravnavalo zgolj kot policijska zadeva in vse bolj kot socialno vprašanje. Kot je razvidno iz zgodovine naselja Erzsébetfalve, so policijski načelniki in upravni uradniki ali v drugih primerih vojaški uradniki vedno bolj razumeli pritožbe in nezadovoljstvo delavcev. In strah pred delavskim gibanjem je vedno bolj vplival na politične odločitve.

* * *

Krepitev delavskega gibanja med vojno ter večja družbena in politična vloga delavskih organizacij in strank po vojni, seveda nista bila samo madžarski, temveč mednarodni proces, čeprav je v vsakem kraju potekal na različne načine in v drugačnih okoliščinah. Socialdemokrati so postali ustanovna stranka tako avstrijske kot češkoslovaške nove republike, in na prvih demokratičnih državnih volitvah po vojni so dobili relativno večino in postali vladni akter. Hkrati pa socialna demokracija ni več mogla trditi, da je edina zastopnica delavskih interesov. Ločnica med reformizmom in revolucionarizmom se je v drugi polovici vojne zaostрила, ta razkol pa je privedel do ustanovitve ločenih komunističnih strank v obeh novih državah: v Avstriji takoj po koncu vojne, na Češkoslovaškem pa nekaj let pozneje, leta 1921.

V političnem zastoju v vojnem letu 1918, so socialni demokrati na Madžarskem še naprej ostali opozicijska sila, vendar je njihova podpora še naprej rasla. Po zlomu in revoluciji konec oktobra 1918 je nova pravica do združevanja v socialdemokratsko gibanje pripeljala dodatne množice ljudi: do konca leta je število sindikalnih zaupnikov naraslo na več kot 700.000. To gibanje je predstavljalo najpomembnejšo in najbolj organizirano družbeno bazo revolucionarnih dogodkov med letoma 1918–1919 na Madžarskem. Še posebej zato, ker je bila ta baza koncentrirana predvsem v Budimpešti in okolici, političnem središču še vedno agrarne države. Medtem je gibanje samo postalo veliko bolj heterogeno, od socialistov, ki so se še naprej oklepali demokracije, do vse bolj radikaliziranih skupin, medtem ko so komunisti, ki so spodbujali novo revolucijo, že konec leta 1918 ustanovili samostojno stranko. V povojnih razmerah se je politični sistem socialno in ozemeljsko razpadajoče stare Kraljevine Ogrske spremenil z jesensko revolucijo leta 1918, v kateri so socialni demokrati postali glavni akter v vladi, in nato marca 1919 z razglasitvijo diktature proletariata, ki so jo nadzorovali komunisti in velik del socialdemokratov. Po padcu tega kratkotrajnega režima avgusta 1919, predvsem zaradi posredovanja romunskih sil, pa je bil od jeseni 1919 vzpostavljen nov kontrarevolucionarni avtoritarni režim, v katerem so imeli madžarski socialdemokrati le omejeno opozicijsko vlogo, komunisti pa niso smeli legalno delovati.

* * *

Zgodba o Erzsébetfalvi poudarja še eno značilnost vojnega obdobja: kako je med vojno in po njej hrana ali širše oskrba z blagom postala glavna javna skrb. Proces prostega trga je vse bolj nadomeščala javna služba, kar je pomenilo politično nadzorovano in birokratsko racionalizirano upravljanje – zbiranje in razdeljevanje – omejenih zalog. Vendar se je v okviru vojnega gospodarstva pomanjkanja ustrezna preskrba s hrano izkazala za v bistvu nerešljivo nalogo, zlasti v večjih mestih (kot sta stradajoča Dunaj ali Budimpešta), kar je povzročilo resne socialne konflikte.

Nemiri v vasi Erzsébetfalva ne kažejo tega, da je bil glavni vzrok za pomanjkanje hrane v mestnih in industrijskih območjih vojna, in da je bilo treba velik del že tako zmanjšanih zalog porabiti za prehrano vojske. Vse hujša kriza preskrbe s hrano je povzročila spore in iskanje grešnih kozlov ne le v provincah monarhije, temveč tudi med obema stranema imperija. Na avstrijskih ozemljih pa je cenzurirani tisk lahko izražal obtožbe, da Madžarska, ki naj bi bila dobro preskrbljena s hrano, svojih zalog ne deli z Avstrijo v zadostnem obsegu. Po drugi strani pa so v budimpeštanskih časopisih izginotje nekaterih živil iz proste trgovine s trgov madžarske prestolnice večkrat pojasnili z dejstvom, da so avstrijski trgovci skoraj vse to blago odkupili od madžarskih kmetov, ker so ga lahko z visokim dobičkom prodali na Dunaju.

Konec vojne ni pomenil konca javnega razdeljevanja hrane, saj se je sistem razdeljevanja hrane ohranil v številnih državah naslednicah, ker je bil prehod iz vojne

v mir težaven in dolgotrajen proces. Nadaljevali so se tudi nemiri, povezani s hrano. Tako je bilo tudi na kmetijskem Severnem Tirolskem v Alpah; že sredi vojne so v mestih, zlasti v Innsbrucku, izbruhnili protesti zaradi pomanjkanja hrane in racionalizacije. Do leta 1918 so se zaradi slabšanja sistema oskrbe s hrano in padanja vrednosti valute v okrožnih središčih po vsej pokrajini začele gladovne stavke in delavske demonstracije. Vendar so najhujši nemiri v mestih izbruhnili več kot leto dni po uradnem koncu vojne. 4. in 5. decembra 1919 so se dogodki, ki so se začeli z žensko delegacijo, ki je deželni vladi predstavila zahteve zaradi pomanjkanja hrane in slabih delovnih pogojev, sprevrgli v nemire v središču mesta. Skupine protestnikov so vdrle v skladišča, kavarne in katoliške ustanove, kjer naj bi imeli zaloge hrane. Potem ko policiji in lokalni mestni straži ni uspelo vzpostaviti reda, je bila v Innsbruck napotena majhna italijanska okupacijska enota, da bi zatrla nemire. Policijski nadzorniki in večina medijev so ugotovili, da je bil pravi vzrok nemirov razočaranje nad slabimi povojnimi materialnimi razmerami. Medtem ko so protesti prinesli takojšnjo pomoč v obliki dobave hrane iz tujine, so bili manj uspešni pri opozarjanju na potrebe in želje delavk in delavcev. Bolj kot to, so se razširile govorice o (tuji) komunistični agitaciji, in za mnoge konservativne pripadnike elite pa so nemiri okrepili Innsbruck kot grozeče središče tuje revolucije, ki je nekako ločena od preostale pokrajine.

Razkorak med mestom in podeželjem, tj. nezdržljivost med potrošniki in proizvajalci hrane, je bil tako ena

od glavnih političnih napetosti povojnega obdobja, kar ponazarja tudi avstrijski volilni plakat avstrijskih socialdemokratov iz leta 1920 (glej Sliko 2). Na Madžarskem lahko prej omenjeno proletarsko diktaturo iz leta 1919, ki je bila posledica posebnih razmer, na neki način razumemo kot poskus mestnih potrošnikov hrane, da bi prevladali v državi. Po njenem padcu je oskrba s hrano ostala resen problem, in čeprav je novi desničarski režim skrbel za industrijske delavce, je za njih in druge družbeno pomembne skupine, kot so javni uslužbenci, javno oskrbo ohranil do sredine dvajsetih let 20. stoletja.

48. SZÁM. 1917. (64. ÉVFOLYAM.)

HÓTSY PÁL.

BUDAPEST, DECEMBER HÓ 2.

Beszámítandó ár: IV. Varságy-száma II.	Részletenként: IV. Pápai-száma 4.	Részletenként: IV. Pápai-száma 4.	Előfizetés: 36. hóra.	Előfizetés: 18. hóra.	Külföldi előfizetőknek a postaköltséget különösen meg kell fizetni a kiadásért.
Kiadóhely: Budapest, IV. Pápai-száma 4.	Részletenként: IV. Pápai-száma 4.	Részletenként: IV. Pápai-száma 4.	Előfizetés: 36. hóra.	Előfizetés: 18. hóra.	Külföldi előfizetőknek a postaköltséget különösen meg kell fizetni a kiadásért.

A FETNYÜLŐ FÉRFI A FÉRSZÉLETI VÁRSZÁRVAZÁS ELŐTT.

A SZOCIÁLDÉMOKRATA PÁRT NOVEMBER 25-IKI BÉKÉTUNTÉSE BUDAPESTEN.

***Proti »zakonu narave«:
Poletni čas in lokalni izvor
regionalizma na avstrijskem
Tirolskem***

Otročje poigravanje z uradnimi ukrepi, ki se lahko v tujih državah izkažejo za potrebne in koristne, je dokaz, da dunajska vlada z veseljem izdaja ukaze, ne da bi pojasnila posledice teh nesmiselnih ukazov. Na ta način je dunajska vlada sama po sebi najboljši dokaz nesposobnosti in nestrpnosti svojega vladanja.

Zato celotno prebivalstvo upravičeno zahteva, da se končno osvobodi rdečega Dunaja, ki je le igrišče za sebične in vsemogočne vojaške in delavske svete, katerih edini smisel življenja je, da v sponah egoizma se borijo proti skromnim, krepostnim, delavnim in domoljubnim ljudem alpskih dežel, da bi z duhom boljšeizma njihovo beraško življenje razjedli do neznosnosti.

S temi grenkimi besedami se je Josef Alois Probst, župan tirolskega mesta Landeck, spomnil na brezobzirno početje avstrijske centralne vlade v dolini reke Inn konec marca 1920. Obtožbe o neupravičenem zunanjem vme-

šavanju v notranje zadeve Tirolske seveda niso bile nič novega v deželni politiki. V Habsburški monarhiji se je spodbujal občutek posebnosti Tirolske, ki je temeljil na zaščiti določenih pravic in privilegijev. Zgodovinsko gledano so te pravice vključevale izključno zaščito katoliške vere, nadzor nad deželnim šolskim sistemom in omejitve pri uporabi tirolske milice zunaj lastnih meja. Ti impulzi po ohranitvi avtonomije kronske dežele so se prenesli pod monarhijo, potem ko se je Severna Tirolska začasno pridružila novi Nemško-avstrijski republiki, ki je bila razglašena novembra 1918.

Čeprav je Tirolska lahko primer regionalne posebnosti monarhije, pa seveda ni bila edinstvena. Habsburški imperij je znan po svoji sestavljeni naravi, saj je skupek kraljestev, kneževin, vojvodin in drugih pretežno »zgodovinskih« entitet. Tudi po ustavnih poskusih v šestdesetih letih 19. stoletja, ko je zbirka kronskih ozemelj (v Avstriji) in županij (na Madžarskem) poenostavilo to upravno raznolikost, je velik del zgodovinskega značaja teh novih enot ostal. V Avstriji so nove kronske dežele nastale iz teh starejših enot. Te nove kronske dežele so v bolj urejeni obliki nadaljevale tradicijo starejših pokrajin, ter zahteve po pravicah in privilegijih.

Teh 17 avstrijskih kronskih dežel z deželnimi ureditvami in ustavami je postalo ključno prizorišče politične mobilizacije in razprav v monarhiji. Po eni strani so kronske dežele, ki so temeljile na zgodovinskih regijah, še naprej ostale središča lojalnosti svojih državljanov – Čehov, Kranjcev,

Istranov ali Galičanov –, saj so vse bolj zagotavljale storitve za izboljšanje življenja in si v nekaterih trenutkih prizadevale izboljšati svoj položaj v cesarstvu. Po drugi strani pa so se zlasti do leta 1900 za velik del kronskih dežel, ki so jih večinoma naseljevali večjezični prebivalci, borila množična politična gibanja, vključno z nacionalističnimi strankami. Poleg zvestobe cesarju je bila lahko zvestoba drugim točkam, zgodovinski regiji in narodu, ki je presegel zgodovinske meje, hkrati potrjujoča, protislovnna in razdiralna.

Nemško in italijansko govoreča Tirolska sta dober primer tega. V pretežno nemško govorečih dveh tretjinah na severu, se je politična elita ukvarjala z uveljavljenim diskurzom o »nemški Tirolski«, ki je regijo predstavljal kot izključno »nemško«, pri čemer je še vedno ohranjal njene regionalne posebnosti. V pretežno italijansko govoreči tretjini na jugu, kjer je bilo malo poistovetenja s tradicijo Tirolske, je postal privlačen pojem subregionalnega italijanskega prostora z imenom »Trento«. Tako sta se znotraj kronske dežele Tirolske pojavila dva različna regionalizma, ki sta se prekrivala in ohranjala občutek ločenosti od posameznega nacionalističnega gibanja. Tako kot mnoge druge oblike poistovetenja, so tudi ti habsburški regionalizmi preživeli imperij.

Če se vrnemo k ostrim besedam župana Probstja – kaj točno je bil ukrep, proti kateremu je leta 1920 protestirala Landeckova vlada? Ali so deželo res vodili dunajski »sveti«? Ali so bili tirolski običaji namerno kršeni? V resnici so avtorji peticije kljub njenemu ostremu jeziku prote-

stirali proti nečemu veliko bolj vsakdanjemu. Protest je bil uperjen proti vsakoletni ponovni uvedbi poletnega časa.

Poletni čas sta sredi prve svetovne vojne prvič uvedle centralne sile, Nemško cesarstvo in Habsburška monarhija, da bi prihranili energijo in povečali učinkovitost delavcev. Zato so bile ure od 1. maja do 30. septembra 1916 premaknjene za eno uro naprej, da bi se povečala količina dnevne svetlobe v času budnosti.

V nekaterih delih Avstro-Ogrske (in Nemčije) so bili novi ukrepi pogosto sprejeti z dvomom, zmedo in neodobranjem. Medtem ko so sodelujoči razumeli nekatere razloge za *poletni čas*, so se spraševali, ali so bile koristi premikanja ure naprej uresničene v praksi. Poleg tega so menili, da lahko nekaj tako osnovnega, kot je motnja časa oziroma premikanje ure, zlasti v času destabilizirajoče vojne, le še poveča vsakodnevne stiske ljudi.

Članek v liberalnem časopisu *Innsbrucker Nachrichten*, objavljen konec septembra 1916 ob koncu prvega obdobja *poletnega časa*, je izpostavil te točke, ko je zagovarjal pregled stroškov in koristi ukrepov za premikanje ure. Kot je pojasnil avtor, je bil namen uvedbe *poletnega časa* predvsem pridobiti dodatno uro dnevne svetlobe za delavce. Upali so, da bodo z zgodnejšim začetkom in zaključkom del v poletnih mesecih boljše izkoristili naravno svetlobo, prihranili pri gorivu in osvetlitvi prostorov.

Vendar je bilo v članku ugotovljeno, da so bili rezultati tega ukrepa še zelo zaželeni. Če je premikanje ure naprej poleti delavcem nudila več naravne svetlobe, je bila sep-

tembra zjutraj potrebna umetna svetloba. *Poletni čas* je očitno povzročal težave tudi v šolah, kjer so mlajši otroci hodili v učilnice »zaspani«. Najbolj zaskrbljujoče so bile pritožbe kmetov, ki so v *poletnem času* videli »kršitev naravno urejenega, astronomskega časa«. Kot je bilo pojasnjeno v članku, so bili kmetje navajeni, da so z delom začeli ob določeni uri in ga nadaljevali do mraka. Premikanje te začetne ure naprej je povzročilo daljši delovni dan in porušilo običajni ritem gospodarstva. Krave, ki so se navadile na poznejše vstajanje kot po »naravnem zakonu«, so na primer postale neposlušne in se niso pustile molsti.

Postavilo se je tudi vprašanje, v kolikšni meri se je *poletni čas* leta 1916 izvajal na Tirolskem? Iz vzhodne *Pustriške doline* so poročali, da so se kmetje poleti držali stare ure in pozdravili 1. oktober kot vrnitev »dobrih starih časov«. Tudi župniki so maševali ob običajni uri, torej eno uro pozneje, kot če bi maševali po novem *poletnem času*. Časopis je zaključil s tem, da »glasovi, ki zavračajo *poletni čas* v naši regiji močno presega glasove, ki ga hvalijo«.

Kljub očitnemu nezadovoljstvu, ki ga je povzročil predvsem na avstrijskem podeželju, je cesarska vlada v letih 1917 in 1918 obnovila uvedbo *poletnega časa*. Po koncu vojne in razpadu monarhije je bilo pričakovati, da bo ta ukrep opuščen. Vendar pa je bil z odlokom vlade nove Nemško-avstrijske republike *poletni čas* ponovno uveden od 28. aprila 1919 do 29. septembra 1919. Vendar so se nekatere dežele, na primer Koroška, do začetka njegove uveljavitve že odločile za drugačno pot.

Tudi na avstrijskem Tirolskem, ki je bila ob koncu vojne ločena od italijansko okupirane Južne Tirolske in Trentina, se je lokalna mobilizacija proti *poletnemu času* začela zelo zgodaj. V pismu, objavljenem v časopisu *Tiroler Bauern-Zeitung*, glasilu vplivne organizacije tirolskih kmetov, je bil prvi dan spremenjenega časa oz. ure, ki je bil prvotno določen za 1. april, poimenovan za »splošni dan norcev« (*Allerweltsnarrentag*) in opisal, da so navadni ljudje *poletni čas* poimenovali kot »nor čas«. Občinska sveta Kitzbühela in Schwaza sta se prav tako pritožila v Innsbruck. V pismu, ki ga je podpisal župan Kitzbühela, je bilo zapisano, da so novi ukrepi na podeželju »popolnoma neuporabni«, in pozval, da je »čas, da se ta spomin na vojno konča«. Na koncu je avstrijski *poletni čas* leta 1919 trajal le nekaj več kot teden dni, nato pa ga je Dunaj preklical.

Novica, da se bo *poletni čas* vrnil leta 1920, kar je pomenilo, da se »dobri stari časi« ne bodo vrnil, je sprožila še večjo obrambno reakcijo tirolskega prebivalstva. Občinski voditelji v Landecku, ki so ukrepe odločno obsodili kot pretiravanje socialističnega Dunaja, niso bili edini, ki so bili nezadovoljni s premikom ure, ki je trajal od 5. aprila do 13. septembra. Peticija iz Lienza na Vzhodnem Tirolskem, ki poziva k premiku ure nazaj, je opozorila, da bo »ta ostanek vojne med prebivalstvom ostal v slabem spominu na pretekla leta«. Opozoril je tudi, da je sicer enostavno prestaviti vlake in sestanke za eno uro prej, vendar »narava... nikoli ne bo dopustila, da bi bila prisiljena v takšno pretvarjanje«.

Podobno je sredi maja občinski svet Schwaza pozval k vrnitvi v »stare čase«. Člani sveta so pripomnili, da se je premaknitev ure nazaj že zgodila na lokalni ravni, saj so iz vseh slojev prebivalstva neprekinjeno prejeli pritožbe in žalitve. V peticiji so pozvali k čimprejšnji vrnitvi na »staro uro«, da bi pomirili lokalna trenja, ki jih je povzročil *poletni čas*. Družine z otroki so imele težave s prevozom otrok v šolo, kmetje pa so bili razdeljeni med »novim časom«, ki sta ga določili šola in cerkev, ter »starim časom«, ki so ga ohranili pri svojem kmetijskem delu. Tudi samo okrožje je bilo razdeljeno zaradi premikanja ure: samo bolj mestni Schwaz je priznaval *poletni čas*, medtem ko je na podeželju prevladoval »stari čas« – ta okoliščina je vodila v nenehen »nered«. Občinski svet je, povzemajoč splošno vzdržanost, opozoril, da se »naravnih zakonov ne sme namerno kršiti«.

Zaskrbljujoče poročilo okrožnega kapetana v Landecku je razkrilo podobne razmere na zahodnem koncu Tirolske. Kljub večkratnim opozorilom niti podeželske občine niti župnijske cerkve niso nastavile ure na *poletni čas*, uradnik pa je izjavil, da si »ne dela utvar«, da se bo to spremenilo. Kot je zapisal v Innsbruck: »trenutna situacija, ki je nastala zaradi *poletnega časa*, ko se po *poletnem času* ravna le občinski ali bolje rečeno državni uradi in institucije, kot so pošta, železnica itd., medtem ko ga vsi lokalni akterji (cerkev, šola, občina itd.) ne upoštevajo, saj povzroča veliko zmede in nesporazumov. » Mestna občina Landeck, kjer je bila vložena pritožba župana Probst, se je že 8. aprila (polne tri dni po *poletnem času*) odločila umakniti ukrep

in vrniti uradno mestno uro na stari čas, očitno s podporo lokalnih tovarnarjev. Soočen z valom nezadovoljstva javnosti je okrožni kapetan svoje poročilo sklenil z besedami, da je svoje nadrejene opozoril na izvedbo očitno nepriljubljenega ukrepa.

Medtem so lokalni politiki in voditelji tirolske deželne vlade postali pozorni na vsesplošno neodobravanje *poletnega časa*. Že sredi aprila je Hans Peer iz Tirolske krščansko-socialne stranke, v lokalni deželni zbor vložil nujni predlog, v katerem je pozval Innsbruck, naj pritisne na Dunaj, da ukine *poletni čas*, tirolsko vlado pa, da naj vrne uradne ure na stari čas. Deželne oblasti so 1. maja 1920 res poslale sporočilo avstrijskemu kanclerju Karlu Rennerju, v katerem so izrazile svoje nasprotovanje *poletnemu času* in pojasnile, da bo Tirolska kmalu sama odpravila ta ukrep, če avstrijska zvezna vlada ne bo ukrepala, kar se je 14. maja tudi zgodilo. Skladno s tem je bil na avstrijskem Tirolskem *poletni čas* uradno ukinjen 24. maja 1920, razen časa, ki so veljale za državne železnice in poštno storitve.

Po letu 1920 se *poletni čas* do konca prve republike ni več vrnil na Tirolsko. Čeprav je na odločitev, da se *poletni čas* ne uvede, morda deloma vplival negativen lokalni odziv v zadnjih letih, vendar so jo oblikovale tudi zahteve mednarodnih potovanj in trgovine. Kot je februarja 1921 zapisal časnik *Innsbrucker Nachrichten*, ker so se Nemčija, Češkoslovaška in Švica, države s tesnimi tranzitnimi povezavami z Avstrijo odločile, da ne bodo premikale ure, to tudi v Avstriji ni imelo smisla. *Poletni čas* je bil dejansko

obnovljen šele leta 1940, po priključitvi Avstrije k nacistični Nemčiji leta 1938, in sicer kot vojni ukrep.

Če se vrnemo v prejšnje čase, ti povojni lokalni konflikti zaradi *poletnega časa* pomagajo razjasniti prelomnice okoli (in znotraj) Tirolske, in drugih srednjeevropskih družb, ki so se odprle, ko je Habsburška monarhija začela razpadati, ter kako so se te države naslednice preoblikovale v svojih prvih dneh.

Nasprotovanje *poletnemu času* se je sprva pojavilo, ko je bilo premikanje ur videti za moteč vojni ukrep. Podobno kot v primeru storitve oskrbe s hrano, nadzoru cen in racionalizacije so videli, da gre ta ukrep predvsem v škodo običajnih ljudi. Dejstvo, da so bili najbolj prizadeti predvsem podeželski kmetje, ki so menili, da je *poletni čas* »proti naravi«, je okrepilo proteste proti »dunajskemu« dekreту. Dokler so prevladovali imperij in njegovi nepriljubljeni ukrepi, domačini niso mogli storiti veliko.

S koncem vojne in ustanovitvijo Nemško-avstrijske republike pa so se razmere spremenile. Sedaj je *poletni čas* imel dvojno negativno konotacijo. Po eni strani je služil kot krut opomin na vojno in neuspehe monarhije, ki si je drznila dvomiti v sam sveti pojem časa. Po drugi strani pa so socialdemokrati na visokih položajih v osrednji vladi na Dunaju in močna zaskrbljenost zaradi revolucije na Tirolskem omogočili, da je bilo *poletni čas* lažje razumeti kot »tuj« vdor v dežele. *Poletni čas* je tako postal prizorišče nastajajočega kulturnega spora med Dunajem in avstrijskim podeželjem, spora, ki so ga, zlasti na Tirolskem,

zlahka pomešali s starejšimi pomisleki glede deželnih pravic in avtonomije. Dejstvo, da je bilo treba uporabiti dva časovna sklopa – uradni *poletni čas* za državne institucije in »stari čas« za lokalno življenje – je bil oprijemljiv dokaz, da znotraj države obstajajo velike regionalne razlike. Navsezadnje sta tirolsko podeželje in Dunaj dobesedno živela v različnih časih.

Čeprav se spor o *poletnem času* zdi kot manjši spopad med obrobno regijo in njenim metropolitanskim središčem, je bil tudi odraz drugih sporov, ki so se v srednji Evropi pojavili v času postimperialne tranzicije. Podobno kot na severnem delu Tirolske že obstoječe regionalne razlike niso bile razrešene z ustanovitvijo ali širitvijo nacionalnih držav namesto imperija; v mnogih državah, ki so nastale iz pepela habsburškega imperija, je proces povojne tranzicije okrepil občutek regionalne ali lokalne razlike, ki bi lahko spodkopal občutek pripadnosti narodu.

Nazoren je tudi primer italijansko govorečega Trentina na jugu države. Območje, ki je že pred letom 1914 razvilo občutek regionalne drugačnosti od »nemške Tirolske«, je bilo po vojni vključeno v Kraljevino Italijo. Vendar se je pretežno politično katoliška elita Trentina in podeželsko prebivalstvo hitro odtujila zaradi liberalne narave države, ki jih je »odkupila«. V oddaljeni Transilvaniji, ki je bila priključena Romuniji, se je zdelo sporno, da je nova nacionalna vlada v Bukarešti zavrnila širšo regionalno avtonomijo, tudi za tiste, ki so trdili, da so Romuni. V nekaterih primerih so se regionalizmi pojavili na območjih, kjer prej

niso bili tako očitni. V novonastalem jugoslovanskem Prekmurju se je na primer lokalna slovanofonska elita začela promovirati kot »slovenska« ali »Slovenci«. V kontekstu razširjene volilne pravice je poistovetenje, uporabljeno kot sredstvo politične mobilizacije, poudarjale so posebnosti regije kot ločene regije znotraj Slovenije.

Če so na nemško govorečem avstrijskem Tirolskem, tako kot v teh primerih, zaznavali bistvene razlike v smislu razlikovanja med podeželjem in mesti ter središčem in periferijo, potem so se v drugih delih nekdanje monarhije regionalne razlike jasneje prekrivale z nacionalističnimi zahtevami. Prizadevanja nemških nacionalističnih aktivistov, da bi svoje obmejne regije razglasili za neodvisne od nove Češkoslovaške Republike – in prizadevanja nove nacionalistične vlade v Pragi, da bi jih zatrla –, niso vodila le v dodatno zaostrovanje nacionalističnih razlik. Tudi ustanovitev kratkotrajnih »papirnatih držav« konec leta 1918, kot sta »Nemška Češka« in »Nemška Južna Moravska«, je olajšala zapleteno regionalno poistovetenje med temi nemško govorečimi prebivalci.

Občutki drugačnosti so lahko usmerjeni tudi v izjemno majhne prostore. Prebivalci Reke, zgornje jadranske regije znotraj habsburške Madžarske, so pokazali odporen lokalni patriotizem, ko sta mesto po vojni napadli Italija in Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Čeprav so se ključni elementi reške elite zavzemali za priključitev k Italiji, so si prizadevali zagotoviti, da bi se privilegiji mesta po priključitvi k nacionalni državi razširili. Avtonomno

gibanje, ki se je opiralo na lokalne simbole in promoviralo neodvisno lokalno oblast, je še naprej ostala politična sila.

Čeprav vsi regionalizmi niso ostali tako izraziti, so številni od njih še naprej oblikovali posameznikovo lojalnost in politiko v medvojnem obdobju. Lokalni prebivalci Trentina so zaradi regionalizma vse bolj veljali za sumljive Italijane, zlasti po fašističnem prevzemu oblasti leta 1922. Razočaranje zaradi pomanjkanja regionalne avtonomije je prispevalo k temu, da je Nacionalna kmečka stranka Romunije, ki je imela močno bazo v Transilvaniji, leta 1928 vstopila v nacionalno vlado. Nezadovoljstvo nemško govorečih v povezavi s tem, da je češkoslovaška vlada zankala regionalno samoupravo, je pripomoglo k temu, da niso sodelovali v državni politiki in da so se nagibali k radikalnejšim, protidržavnim rešitvam. V vseh teh primerih so regionalne poistovetenja kot tudi občutek pripadnosti lokalni domovini, (Heimat ali patria), ostale sestavni del tako politike kot občutka lastne identitete. Nacionalne identifikacije so v posthabsburški srednji Evropi vsekakor dobile dodaten pomen. Toda namesto tega, da bi se po letu 1918 mnogi imeli predvsem za nemške Avstrijce, Čehi ali Romune, so se mnogi ljudje najprej identificirali kot Tirolci, Štajerci ali Korošci; Moravci, Šlezijci ali nemški Čehi; Transilvanci, Banati ali Maramurci.

Vendar je treba hkrati pripomniti, da te regionalne družbe niso bile homogene. Na severnem delu Tirolskem, onkraj Dunajskega zaliva, ki ga je *poletni čas* razširil, je premikanje ure poglobilo tudi družbene razlike znotraj regije.

Mestni uradniki in uslužbenci so se spremembam lažje prilagodili kot podeželski kmetje in te notranje razlike so prispevale k ostrim napetostim med mestom in podeželjem znotraj Tirolske. Konservativni partikularizem Tirolske, ki je bil usmerjen proti socialističnemu Dunaju, je imel veliko privržencev, vendar se vsi niso poistovetili z njim.

Kljub temu so bile prevladujoče različice tirolskega regionalizma, ki jih najdemo v utelešenju pravega Tirolca, konservativnega katoliškega nemškega kmeta, močne. Ta regionalizem je v prvi republiki še naprej vplival na odnose Tirolske z Dunajem. Od vztrajanja deželnega parlamenta pri njeni začasni vključitvi v Avstrijsko republiko do provokativnega (in na koncu neuspešnega) referendumu o vključitvi Tirolske k Nemčiji aprila 1921, je mogoče sprejete ukrepe pripisati njenemu regionalističnemu značaju. Ta protidunajski regionalizem je prispeval tudi k temu, da Tirolci niso podpirali republike, saj je Avstrija pod vodstvom Engelberta Dollfuša v letih 1933/34 iz demokracije prešla v avtoritarno diktaturo. Čeprav je bilo obdobje po imperiju povezano z nastankom nacionalnih držav in ne regionalnih entitet, je bila lojalnost do »nacionalnih ozemelj« vztrajna, in je po letu 1918 še naprej oblikovalo lokalno stvarnost in veliko politiko v srednji Evropi.

Tiroler! Auf!

fordert einig und geschlossen am 24. April
unseren Anschluß an das Deutsche Reich!

Für den Arbeits-Ausschuß für die Volks-Abstimmung

Der Vorsitzende:

Dr. Stumpf.

*Monarhija ali republika,
nacionalna država ali mikrodržava?
Vizije državnosti v srednji in
jugovzhodni Evropi v prvih
trenutkih postimperialne tranzicije,
1918–20 –Oblika države*

Gospodje, razglasili smo Republiko. Naša dolžnost je, da storimo vse, kar je mogoče, na miren in urejen način, da rešimo, kar se še rešiti da. Vojska antante se približuje. Pazimo in varujmo ta majhen košček zemlje, ki nam je bil zaupan. Prosim vas, gospodje, da greste v mestno hišo, kjer sta se zbrala delavski svet in izvoljeni vojaški svet.

Tako je madžarsko-judovski socialni demokrat Otto Roth (Otto Róth, 1884–1956) 31. oktobra 1918 v Temišvaru nagovoril člane različnih nacionalnih svetov – nemškega, madžarskega, romunskega in srbskega. Roth je predlagal ustanovitev vseevropskega Banatskega ljudskega sveta (Bánátí Népátács), ki bi združil različne nacionalne svete v eno telo. To je spremljala ustanovitev Banatske republike, večjezičnega in večnacionalnega poskusa regionalne suverenosti. Čeprav je neverjetno z današnje perspektive, da

tam kjer se homogenizirajoča nacionalna država obravnava kot naravna in nujna, so bili lokalni, nacionalno heterogeni poskusi, kot je ta, precej značilni med propadom Habsburškega imperija.

To je bilo deloma povezano z raznolikostjo revolucionarnih razmer v regiji med letoma 1918 in 1919. Lokalni spori glede cesarske suverenosti so lahko sledile tudi nerevolucionarnim »uradnim razglasom«, kot je bila zamisel cesarja Karla o federalizaciji cesarstva v »razglasu ljudstvu« oktobra 1918, ki jo je izrekel v zadnjem trenutku. Ko je cesarstvo jeseni 1918 prenehalo izvajati družbeni nadzor, so lokalni akterji v vaseh, mestih in prestolnicah začeli prevzemati oblast. Stara središča moči so se počasi zdela veliko bolj oddaljena, celo deželna, in z vidika krajev, kot so Timišvar, Znojmo in Reka, od katerih je vsak zahteval svojo suverenost na povsem različnih ideoloških temeljih.

Ti primeri kažejo, da je bila tranzicija iz imperija v nacionalno državo sporen proces in da konec nikakor ni bil vnaprej določen. Številne vrste političnih ideologij so začele služiti kot podlaga za nove poskuse lokalne, regionalne ali nadnacionalne vzpostavitve države. Nekatere so ostale na ravni intelektualnih razprav in v prihodnost usmerjenih špekulacij. Druge so združevale odkritja v politični misli s konstruktivnim delom v politični praksi. V tujini so uspehi ruskih revolucij februarja in oktobra 1917, v srednji Evropi privedli do širitve ideje o izvedljivosti internacionalističnih federacij, diktatur proletariata ali lokalnih samoupravnih republik. Te ideje so se deloma širile prek besedil, telegra-

mov, časopisov, revij, knjig ali letakov. Avstro-ogrski vojni ujetniki v ruskih taboriščih so se vrnili z idejami in izkušnjami, ki so oblikovale njihove predstave o možni politični prihodnosti, bodisi revolucionarni bodisi reakcionarni. Seveda so se ideje širile tudi ustno, čeprav nikoli niso bile arhivirane.

V nekdanjih dveh prestolnicah Habsburškega cesarstva, na Dunaju in v Budimpešti, sta bili novembra 1918 razglašeni »republiki«. Konservativci so se na to odzvali z zadržkom. Avstrijski katoliški politični mislec in duhovnik Aemilian Schöpfer (1858–1936) je oporekal temu razvoju in trdil, da so se v družbo pod krinko zarote za republikansko državnost infiltrirale socialistične in »prostozidarske« ideje. Vendar vedno so obstajale izjeme: prvi povojni strankarski program hrvaške desničarske nacionalistične stranke 'Stranka prava' je bil namesto tega opisan kot »republikanski«! (Morda pa je šlo bolj za retorično prizadevanje, da bi pokazala svoje temeljno nasprotovanje temu, kar je videla kot srbsko nacionalno monarhijo, ki bi vladala novi južnoslovanski državi.) Vendar ponavljajoče se vprašanje: »monarhija ali republika?« so si vedno znova zastavljali različni politični misleci – slavni, zloglasni in še vedno nekanonizirani – v vseh nacionalnih in regionalnih kontekstih v postimperialni srednji in jugovzhodni Evropi.

Podobno so se pojavila vprašanja o navidezno osnovni povezavi med »narodom« in »državo«. Ali lahko večinska nacionalna država zagotavlja pravice narodnih manjšin?

Ali je najboljši odgovor na to vprašanje centralizacija ali federalizacija? Madžarski sociolog in liberalni socialistični politični mislec Jászi Oszkár (1875–1957) je razmišljal prav o tem. Prva izdaja njegovega dela z naslovom *Monarhija in prihodnost Združenih držav ob Donavi* je izšla oktobra 1918, vendar je bila hitro razprodana. Naročena je bila tudi druga izdaja, ki pa je bila natisnjena pod drugim naslovom: *Madžarska in prihodnost Združenih držav ob Donavi*. Ta je odražala spremenjene razmere. Jasi je bil nato imenovan za ministra za narodnosti v revolucionarnem kabinetu Mihályja Károlyija v Budimpešti. Zatem sta Károlyi in Madžarski narodni svet 16. novembra razglasila Madžarsko za republiko, pravzaprav za »ljudsko republiko«. Kljub temu je ostalo odprto vprašanje, ali lahko takšna oblika vladavine zaščiti interese številnih nemadžarskih narodov. Odnosi s cesarstvom so bili oktobra (vsaj retorično) prekinjeni, vendar so cesarski (oziroma na Madžarskem kraljevi) birokrati ostali na svojih položajih, in institucionalne vezi, ki so Budimpešto povezovale z Dunajem, niso bile popolnoma prekinjene. To je tudi pomenilo, da se je pravni okvir, ki je ohranil madžarsko vladavino v državi, nadaljeval. Z vidika Károlyijeve vlade je bilo treba reformirati celoten sistem in v tem opojnem revolucionarnem kontekstu je Jászi oktobra in novembra 1918 predstavil svoje ideje.

Jászi je ozemlje Habsburškega imperija skupaj z Rusijo in Balkanom označil za »ogroženo območje« Evrope. Po Jászijevem mnenju je nacionalno vprašanje ostalo nere-

šeno, institucionalni okvir imperialnih držav je poapnel in pojavila se je »kronična bolezen«. Začelo se je iskanje reform. Težave, ki izhajajo iz neskladja med narodom in državo, kar je kruta realnost postimperialnega obdobja, so prepoznali že politični misleci, ki so delovali v 19. in začetku 20. stoletja. Jeseni 1918 bi vsakogar zamikalo, da bi črpal navdih iz njihovih delih ali da bi njihove modele uporabil v praksi.

Da bi to željo ublažil, je Jászi navedel tri glavne teorije, ki so bile od sredine 19. stoletja v javni rabi. Prva je temeljila na ustavnih idejah, predlaganih v Kremsierjevem parlamentu leta 1848, ter na takrat novejšem delu Aurela Popovicija (1863–1917) in Richarda Charmatza (1879–1957). Po njunem mnenju bi bilo treba v večnacionalni državi začrtati nove etnografsko homogene upravne enote, ki bi v okviru federaliziranega sistema dobile široko avtonomijo. Drugo idejo so našli v delih Józsefa Eötvösa (1813–1871) in čeških mislecev, kot je Károly Kramář (1860–1937): država bi se prav tako federalizirala, vendar bolj po vzoru obstoječih zgodovinsko-političnih enot, kot je npr. kronska država. Tretja in zadnja teorija je bila izgradnja nove države, ki jo zgodovinarji in politologi danes imenujejo »neteritorialna avtonomija«. Tu je Jászi citiral Lajosa Kossutha (1802–1894) in Karla Rennerja (1870–1950). Po njihovih zamislih bi ohranili obstoječe teritorialne upravne enote in federalizirali javno upravo države, vendar bi politično predstavništvo temeljilo na nacionalnih svetih oziroma odborih po vzoru kulturnih združenj. To je svojo

najbolj izpopolnjeno obliko doseglo v avstrijsko-marksi-
stičnem razmišljanju po prelomu 20. stoletja. Najpomemb-
nejša besedila, na katera se je v povezavi s tem sklicevalo,
so bila: Rennerjevi knjigi *Država in narod: O avstrijskem
nacionalnem vprašanju* (1899) in *O boju avstrijskih naro-
dov za državo* (1918) ter delo Otta Bauerja (1881–1938)
Nacionalno vprašanje in socialna demokracija (1907), in
Jászi jih je zagotovo poznal.

Po Jászijeve mnenju te teorije posamično niso bile
zadovoljive. Niso mogle zagotoviti »možnosti vzpostavitve
uspešne nacionalne države«, niti zagotoviti »zaščite naro-
dnih manjšin v nacionalnih državah« niti pomagati »pri
sodelovanju organov« v novih državah v Podonavju, kajti
po Jászijeve mnenju je meddržavno sodelovanje ključno
za ohranitev miru. Del razloga za to je bila dvoumna vloga
demokracije v teh sistemih. Po Jászijeve mnenju je bila
potrebna splošna in enaka volilna pravica s tajnim glos-
vanjem ter decentralizirano odločanje nacionalnih manj-
šin. Jászi je izbral kombinacijo, in v modelu švicarskega
kantona videl edino rešitev za zapletene in prepletene geo-
grafske, demografske, gospodarske, nacionalne in držav-
niške probleme narodov v Podonavju. Zvezne enote na
enakopravni upravni podlagi z decentraliziranimi notra-
njimi demokratičnimi procesi, omejenimi na kanton, in
možnostjo ustanavljanja referendumov ter predstavniških
organov po vsej državi, je pomenilo ohranitev enotnosti
večnacionalne države in interesi narodnih manjšin bi lahko
zaščitili. V ta namen bi bil najboljši instrument za zago-

toovitev politične prihodnosti regije model demokratične, federalne in »zvezne države«.

Medtem ko je bila Jászijeva vizija makroregionalne narave, so bili zamišljeni in celo ustvarjeni tudi drugi manjši projekti, čeprav so med letoma 1918–1921 obstajali le nekaj mesecev. Kljub temu so se te mikrodržave kot gobe po dežju širile po (nekdanjem) habsburškem prostoru in imele najrazličnejše politične značilnosti. Med njimi je bilo tudi pristaniško mesto Reka – *Corpus Separatum*, ki je bilo v cesarskem obdobju priključeno Kraljevini Ogrski. Mesto je doživelo nacionalno-politično polarizacijo med dvema nasprotnima vizijama: italijanskim narodnim svetom, ki je želel mesto priključiti Italiji, ter Narodnim svetom Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je želelo mesto vključiti v nastajajočo južnoslovansko državo.

Na robu teh različnih nacionalnih interpretacij osvoboditve mesta so bili politični premisleki lokalne socialistične stranke. Na isti dan, ko so italijanske enote novembra 1918 prispele na Reko, kar je pomenilo delno zmago italijanskega aneksijskega tabora, je Mednarodna socialistična stranka na Reki organizirala javno zborovanje. Po govorih v italijanskem, hrvaškem in madžarskem jeziku so člani sprejeli memorandum, v katerem so zahtevali, da Reka postane »svobodna neodvisna republika pod zaščito Socialistične internacionale«. Politično ravnanje socialistov je kritiziral tudi *La Bilancia*, dnevnik v italijanskem jeziku, ki je bil prej zvest Kraljevini Madžarski, pozneje pa postal italijanski nacionalistični časopis. Članek z nas-

lovom »Ali ste resni (*Dite sul serio*)?« je poskušal poudariti lokalno različico italijanskega nacionalizma na Reki. Na koncu se je izkazalo, da zvestoba namišljeni italijanski nacionalni državi ni bila tako dosledna, kot so to trdili italijanski nacionalisti.

Zahtevo socialistov po samostojni republiki so označili za »osupljivo«. Avtor je trdil, da se je zaradi tega ključnega trenutka v »našem političnem življenju«, ki ne dopušča delitev znotraj naroda, pojavila potreba po razsvetlitvi »zamegljenih umov naših najboljših delavcev«. V razmišljanju nacionalistov so bili delavci vključeni v 'Narodno skupnost', niso pa se povsem zavedali politične situacije. Poleg tega so pokazali pristranski odnos do lokalnih delavcev. Članek je trdil, da delavci še niso imeli priložnosti ustvariti politične kulture, ki bi jim v tako resnem trenutku omogočila kompetentno odločanje o takšnih vprašanjih. Obstoje in prizadevanja Mednarodne socialistične stranke, ustanovljene na Reki leta 1903, skupaj z mestnim svetnikom, izvoljenim med svetovno vojno, je avtor članka enostavno prezrl ali izbrisal. Spodbujanje alternativ za priključitev mesta k Italiji je bilo po avtorjevem mnenju znak nesposobnosti in neznanja, zato ni bila veljavna politična zahteva.

S kritiko načrtov socialistov so lokalni italijanski nacionalisti priznali, da lokalno prebivalstvo meni, da so alternative za priključitev k Italiji realistične, in tako ogrožajo cilje nacionalistov. Dejstvo, da se je avtorju zdelo potrebno predstaviti številne slabosti v ozadju te oblike samostojne

državnosti, je potrdilo, da takšne ideje dejansko krožijo v javnosti. Prisotnost nekdanje madžarske države, večnacionalna in večjezična družbena praksa mesta, njegove gospodarske vezi s habsburškimi deželami in večplastna lojalnost niso izginile čez noč. Izbira med Južnoslovansko državo, Hrvaško in Italijo ni bila očitna možnost. Neodvisna republika ni bila »osupljiva« možnost, temveč bolj izraz kompleksne politične vizije lokalnih socialistov. Združili in strnili so politične jezike avstrijskega marksizma (to je neteritorialne avtonomije) in madžarske socialne demokracije (ohranitev velikega gospodarskega prostora, ki ga je zagotavljala večnacionalna državnost) v konkretno politično možnost, ki ni hotela preprosto zapustiti gospodarskega in političnega okvira Habsburškega imperija.

V drugih delih nekdanjega imperija so bili tudi drugi spori glede lokalne suverenosti. Poskus združitve Južne Moravske in Nemško-avstrijske republike v zadnjih mesecih leta 1918, zlasti z mestom Znojmo in njegovim okoliškim okrožjem (Bezirk), se je za novo češkoslovaško državo izkazal za težavno vprašanje. Jan Černý (1874–1959) – nekdanji kronist, vršilec dolžnosti deželnega glavarja – je v memorandumu, naslovljenem na vse okrožne urade na Moravskem, obvestil okrožne glavarje v regiji, da je osrednje upravne organe nekdanje državne enote kraljevin in imperijev, zastopanih v *Reichsratu* [Cisleithania, »avstrijska polovica« cesarstva po spravi leta 1867] od cesarsko-kraljeve vlade prevzela Nemško-avstrijsko država. Nekdanja osrednja državna uprava ne obstaja več. [Okrožnim]

voditeljem je zato naročeno, naj prekinejo vse vezi s temi oblastmi. V prihodnosti bodo lahko vzpostavljeni le mednarodni stiki med organi Češkoslovaške države in nemško-avstrijskimi organi. Spise lokalnih javnih organov je treba zahtevati in predložiti od nekdanjih centralnih državnih organov.

Vendar je Oskar Teufel (1880–1946), predstavnik lokalnih nemških radikalcev v nemškem državnem zboru na Dunaju, to direktivo zavrnil. Namesto tega je enostransko razglasil, da je Znojmo z okolico postalo nemško Južnomoravsko okrožje (Deutschsüdmährische Kreishauptmannschaft), s čimer je oživil habsburško upravno enoto iz 19. stoletja (*Kreis*, pomeni »okrožje« ali celo »županijo«), ki je bila ukinjena po avstro-ogrski spravi leta 1867. Teufel se je v skladu z »revolucionarnim zakonom« razglasil tudi za vodjo uprave in začel kampanjo, da bi se vse vasi in mesta pod nemškim vodstvom v regiji razglasile za del te enote. Tu se je rodila radikalna nemška nacionalistična politična ideja o ločeni, lokalni in etnični suverenosti.

Namen je bil zbrati dovolj lokalne podpore za razpad te nacionalne države, da ne bi mogli zavriniti priključitve k Nemško-avstrijski republiki. Pri tem so sodelovali celo člani dunajskega Notranjega ministrstva, grof Hieronymus Oldofredi (1873–1935), nekdanji vodja oddelka na ministrstvu, je bil poklican iz upokojitve, da bi pomagal pri novi regionalni upravi. Navidezno naj bi prisotnost izkušenega, profesionalnega birokrata mikrodržavi dala legitimnost, ji omogočila vzdrževanje tesnih stikov z Dunajem in zago-

točila, da razmere ne bodo ušle izpod nadzora. Za tem drznim lokalnim poskusom odcepitve in priključitve so bili jasni nacionalni pomisleki: Nemški nacionalisti, kot sta bila Teufel in Oldofredi, ter številni nemški župani južnomoravskih občin so se bali, da bodo v novi Češkoslovaški državi postali manjšina ter tako izgubili družbene privilegije in prestiž v javnem življenju, ki so jih imeli pred razpadom imperija.

Za vključitev regije v Avstrijo so obstajali tudi gospodarski argumenti. Lokalni prebivalec Karl Petzina je dunajskemu županu pisal zasebno, da je mesto Břeclav/Lundenburg – vzhodno od Znojma/Znojma – ključno železniško vozlišče na južni Moravski in lokacija pomembne rafinerije sladkorja. Če bi bilo mesto priključeno Češkoslovaški, bi to po Petzinovem mnenju negativno vplivalo na trgovski in potniški promet z Dunaja v smeri proti severu, saj leži na severni progi. Kraj s takšnim gospodarskim in logističnim pomenom bi moral ostati v »nemškem Južnomoravskem okrožju«, je menil Petzina, in enaka situacija je tudi v primeru Nemške Avstrije. Pismo je zaključil z opozorilom župana, da ostati s Čehi pomeni izpostavljenost oboroženemu »terorju«. Tam se je diskurz z ekonomske racionalnosti preusmeril v lokalni jezik nemškega nacionalizma, ki ga preveva tesnoba.

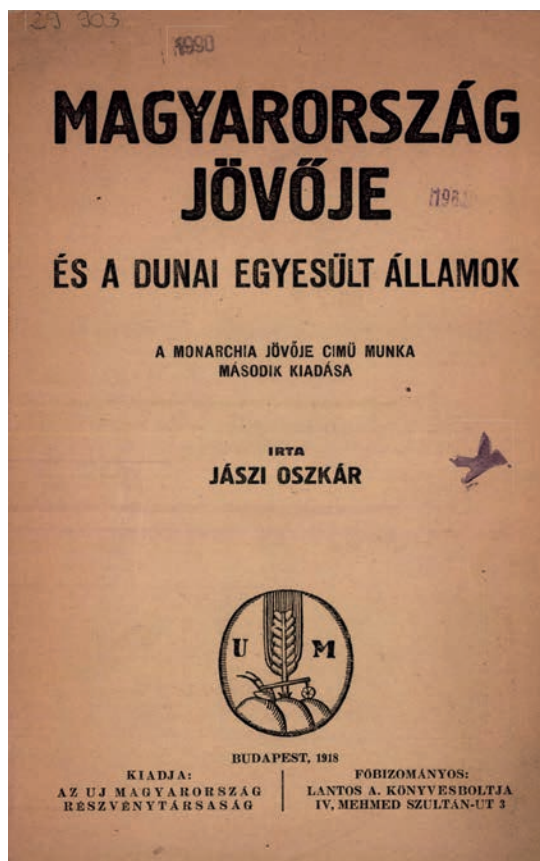
Tudi Teufel in Oldofredi na čelu uprave okrožja sta menila, da je treba varnost njunega ozemlja zagotoviti z orožjem. Žandarji so bili izvoljeni na številnih mestih v okolici Znojma/Znaima in Mikulova/Nikolsburga,

s čimer so ustvarili nekakšno paravojaško ali civilno milico. Glavni založniški glasnik nemškega nacionalističnega tabora v regiji, Karl Bornemann, je celo tiskal letake, ki so kmete pozivali k oboroženemu uporju proti lokalnim Čehom. Zaradi tega so ga v Brnu preganjale nove češkoslovaške oblasti, ki so se še naprej opirale na zakone avstrijske vojne cenzure, ki so ostali v veljavi. Kljub temu je bilo prava nemogoče uveljaviti: oblasti so priznale, da »trenutno na tem območju ni češkoslovaške oblasti«.

Projekt ustanovitve in ohranitve nemške Južnomoravske je na koncu propadel. Takoj po začetku decembra 1918 so bili v regijo poslani polki češkoslovaške vojske, da bi uveljavili češkoslovaški državni nadzor. Žandarmerija je opustila odpor, uprava okrožja pa je pobegnila čez mejo v Retz v Spodnji Avstriji. V času med osamosvojitvijo in priključitvijo je okrožje poskušalo ohraniti suverenost nad svojimi zadevami in si tako prizadevalo za alternativno obliko državitvornosti, ki je bila hkrati lokalna (občinska), nacionalna (nemška) in regionalna (moravska). Prepletanje različnih zahtev po suverenosti, ki so temeljile na različnih in vzporednih lojalnostih, ideološko različnih vizijah in lokalni stvarnosti, je bilo značilno za lokalne ali regionalne poskuse državitvornosti v Temišvaru, na Reki in drugod.

Če povzamemo, te vizije nove državitvornosti po imperialni dobi so lahko veliki, regionalni projekti ali pa lokalni in (začasno) izvedeni. Lahko poskušajo ohraniti tradicionalne dinastične, monarhične simbole in institucije, jih popolnoma odpraviti in uvesti republiko ali pa se celo pogajati

o neki kombinaciji obojega. V ta namen je bilo obdobje postimperialne tranzicije v Habsburški in posthabsburški srednji in jugovzhodni Evropi (v letih 1918–1920) nasičeno z alternativami. Številni načini, na katere je bila »država« oblikovana in redefinirana, so zadosten dokaz, da je obstajalo več poti do državnosti, ki so presegle teleologijo nacionalne države.

*Podporniki odhoda in ostajniki:
Samooblikovanje madžarskega
javnega uslužbenca, ki je
zapustil Veliko Romunijo*

5. julija 1920, en mesec po podpisu Trianonske mirovne pogodbe, je časopis Transilavske novice objavil, da je Sándor Antalffy z družino prispel v mesto Abony. Antalffy je bil takrat malo znan uradnik, okrožni vodja (glavni sodni izvršitelj, primpretor) okraja Krassó-Szörény, ki je bilo od junija 1919 pod romunsko upravo. Desetletje pozneje je bil Antalffy že razmeroma znana osebnost, ki je imela ugledno kariero v javni upravi, od leta 1921 pa je bil župan madžarskega mesta Kaloča in priznan strokovnjak za javno upravo, zlasti za vprašanja mestne blaginje.

Na prvi pogled je Antaffyjeva zgodba banalna, tako vsaj pravijo slavnostni članki, objavljeni ob obletnici njegovega vstopa v službo ali ob njegovi uradni upokojitvi. Novembra 1918 je zasedel mesto okrožnega vodje Facsád/Făgeta, prihajajoča romunska vlada ga je preganjala in odpustila, ker ni hotel dati prisego zvestobe, ki so jo zahtevali novi oblastniki, po eni različici pa je bil celo zaprt. Po tej različici je bil razlog za njegovo zaprtje njegova osebna vpletenost

v zloglasni incident v Făgetu, ko so bili roparski Romuni razgnani z bombami, odvrženimi iz vojaških letal. Antalffy je trdil, da je bil poveljnik vojaške operacije. Zato je bil njegov odhod iz Romunije poleti 1920 več kot logičen: to je bil edini način za preživetje, njegova poznejša kariera pa je dokazala njegove poklicne zasluge in verodostojnost njegove zgodbe o žrtvovanju. O slednjem, splošnem trpljenju madžarskih uradnikov javne uprave zaradi romunske javne uprave, ni bilo nikoli javno izraženo dvomljivo mnenje. To je postala splošna podoba za begunce in madžarske manjšine. Toda podrobnejši pogled na Antalffyjevo usodo med koncem leta 1919 in njegovo registracijo kot begunca na Madžarskem, tega stališča ne podpira.

Čeprav dokumenti, ki jih hranijo različni romunski arhivi, ne dajejo popolne slike o Antalffyjevi usodi, je zapustil dovolj sledi, da lahko ovržemo vse njegove glavne trditve. Njegova glavna trditev, da je bil žrtev, da je bil v zaporu, v glavnih delih o zgodovini tega obdobja ni omenjena, čeprav avtorji z vnemo omenjajo hude kršitve, ki jih je utrpel. Vendar obstaja več oprijemljivih dokazov, da je po prihodu na Madžarsko izkrivljal resnico. Marca 1920, devet mesecev po institucionalizaciji, je bil Antalffy še vedno vodja okrožja nove romunske okrožne uprave in je ustrezno odgovarjal na številna vprašanja svojega nadrejenega, viceprefekta, ter izvajal njegove ukaze. V enem primeru je podpredsednik svojim podrejenim, vključno z okrožnimi upravami, ukazal, naj v svojih notranjih in zunanjih dokumentih končno začnejo uporabljati romu-

nščino, in izrecno prepovedal uporabo madžarščine ali nemščine. Antalffyjev odziv je bil zgleden primer položaja, s katerim se je soočala romunska država v teh regijah. Pripravil je uradni odgovor z vsemi potrebnimi podrobnostmi in tankočutnostmi (naslov, pozdrav – Nr. 186/1920. Pretura plașii Răcășdia Domnul Subprefect Lugoș datum, uradni podpis – Răcășdia, 10. februar 1920, Antalffy primpretor) v romunščini, prav tako pa je pripravil tudi ustrežljiv odgovor. Vodja okrožja je v ustreznem madžarskem birokratskem jeziku vztrajal, da je bil ukaz že uveden v okrožni upravi (!), in da bodo vsi dokumenti napisani v romunščini, takoj ko bo v službi romunski govorec.

Čeprav se zdi ironično, Antalffyjev odziv ni bil posmeh, temveč način delovanja upravnega uradnika, ki je še vedno razmišljal o karieri v okrožju Krassó-Szörény. Tako lahko domnevamo, da je Antalffy prisegel, ni bil odpuščen ali zaprt in je bil približno eno leto razmeroma lojalen uradnik Velike Romunije.

Zakaj je odšel? Zakaj in kako si je izmislil zgodbo, ki je v nasprotju z njegovimi dejanskimi izkušnjami? Splošni odgovor je, da bi bila njegova zgodba na Madžarskem pričakovana. Njegovo priznanje, da romunska oblast ne prijavi takoj pregona Madžarov v javni upravi, je bilo v nasprotju s politiko iredentizma, ki je bila delno utemeljena z usodo odpuščenih javnih uslužbencev, medtem ko je njegova zgodovina osebne stiske kot begunca upravičevala njegove precejšnje zahteve proti madžarski državi. Toda Antalffy je imel bolj neposredne osebne razloge, da

je prikojil svojo zvesto službo v Romuniji, ne glede na razloge. S pravnega vidika je romunska prisega zvestobe madžarskega javnega uslužbenca pomenila izgubo vseh pravic in zahtevkov, vključno z dejanskim položajem na družbeni lestvici, kot tudi pridobljenih pravic do pokojnine. Vsakdo, ki je prisegel, je moral vsaj teoretično začeti svojo poklicno pot od začetka.

Njegova kasnejša kariera kaže, da je Antalffyja gnala možnost napredovanja in da se je verjetno dobro zavedal pasti, ki jih je v zvezi s tem predstavljala njegova služba v romunski okrožni upravi. Ni dokazov, da mu je uspelo izbrisati spomine in službene sledi. Ena od verjetnih razlag temelji na tem, kako je svet županijske politike in uprave deloval na dualističnem Madžarskem. V tem pogledu je najpomembnejša oseba podprefekt, ki mu je Antalffy ustrezno poročal: Ioan Băltescu. Romunski državljani, med letoma 1911 in 1918 župan županijskega sedeža Lugos/Lugoj, izvoljen z madžarsko-nemško večino v svetu proti glasovom romunskih svetnikov, in kot tak spoštovan v eliti županije, ki ji je pripadal tudi Antalffy. Poleg tega Facsád/Făget ni daleč od Lugosa/Lugoja (če bi Antalffy želel, bi lahko živel v Lugosu/Lugoju in se vozil v Facsád/Făget), zato sta se skoraj zagotovo poznala, verjetno dovolj dobro, da sta imela zaupen odnos. Po podpisu mirovne pogodbe je Antalffy, ki si je doslej lahko predstavljal, da je romunska oblast začasna in je bil iz središča Facsáda premeščen v oddaljeno Rakasdio/Răcașdia, verjetno obiskal svojega znanca Băltescuja. Če se je to zgodilo, je podprefekta ver-

jetno povprašal o svojih kariernih možnostih, in če je bil odgovor iskren, da ni veliko možnosti za napredovanje zunaj Antalffyjevega trenutnega položaja, potem bi lahko razmislil o svojih možnostih.

Tudi brisanje sledi je bilo enostavno, če mu je pomagal Băltescu. Podprefekt bi lahko odstranil dokumente iz arhiva in ker se Antalffyju ne bi bilo treba vrniti, dejansko ne bi škodoval romunski državi. Toda tudi to bi bila verjetno prevelika previdnost, saj si je težko predstavljati, kako bi ministrstva v Budimpešti lahko nadzorovala dokumente zunaj novih meja. Če bi lokalna madžarska elita molčala, bi bil Antalffy varen in svoboden pri pisanju svoje nove biografije.

Antalffyjeva odločitev je bila torej strateška in le delno posledica manjšinske izkušnje, saj mu ni grozila takojšnja izguba položaja. Poleg tega ni bil edini z racionalnimi izračuni, niti z nadaljevanjem službe po romunskem prevzemu javne uprave. Na stotine, če ne na tisoče, Madžarov je še naprej delalo v okrožnih, mestnih in sodnih uradih, nekateri upokojeni uradniki pa so se odločili ponovno nadaljevati svoje delo. Drugi so se odločili oditi, vendar ne vedno iz razlogov, ki so bili pozneje navedeni. Primer Antalffyja kaže, kako in zakaj so lahko uradniki preživeli in nadaljevali svoje delo, ter dokazuje, da so javni uslužbenci oziroma uradniki tudi v času razpada monarhije še vedno imeli svoje urade.

* * *

Že med vojno se je na desettisoče ljudi odselilo s svojih domov, da bi se izognili sovražni okupaciji. Konec spopadov in vzpostavitev poljske, češkoslovaške, južnoslovan-ske, romunske in italijanske oblasti na obsežnih območjih Avstro-Ogrske sta omogočila nov val migracij. Na koncu so mirovne pogodbe dale vsakemu pravico, da si izbere drugo državo, v kateri ne bo postal narodna manjšina (t.i. možnost državljanstva), in se v enem letu tja preseli. V primeru Madžarske se je skupno število ljudi v vseh selitvenih valovih do leta 1924, gibalo nekje med 300.000 in 400.000. Podobno velja za vse druge države, ki so se morale spoprijeti z več deset tisoč ali več sto tisoč migranti. Južni Slovani so na primer zapuščali ozemlja, priključena Italiji, še posebej po Mussolinijevem prihodu na oblast.

Migranti niso bili vedno iste narodnosti. Avstrija, ki ji je grozila lakota, se je odločila za več deset tisoč galicijskih Judov, ki so med vojno prišli kot begunci in niso imeli možnosti pridobitve državljanstva. Na tisoče politično aktivnih Ukrajincev je po zmagi Poljske nad Ukrajinci zapustilo Galicijo, da bi se naselili, čeprav le začasno, na Češkoslovaškem.

Antalfy je bil eden tistih, katerih migracija je bila pravno enostavna in ki so se potencialno odločili za madžarsko državljanstvo, vendar je sam očitno skušal svojo izkušnjo prikazati kot žrtev, predvsem zato, ker je upal na konkretne koristi. Pri tem poskusu mu ni pomagalo le okrepljeno nacionalistično razpoloženje na Madžarskem. Njegov družbeni položaj, izobražen uradnik javne uprave

iz srednjega razreda, ga je uvrstil v skupino, ki so jo politiki in strokovnjaki v posthabsburški zahodni Evropi in Združenih državah imeli za politično najpomembnejšo. Lokalni politiki so verjeli, da je srednji razred hrbtenica vseh nacionalnih organizacij in nacionalnih držav, in splošno se je domnevalo, da bo skrajna revščina srednjega razreda privedla do preboja boljše vizma na posthabsburških območjih. Zato so bila vložena resna, nadnacionalna prizadevanja za stabilizacijo njegovega finančnega položaja, predvsem s humanitarnimi intervencijami, in zlasti na Madžarskem je družina srednjega razreda, ki je živela v železniških vagonih, postala predstavnica vseh tistih migrantov in beguncev, s katerimi bi morali biti ljudje solidarni. Za razliko od Judov, katerih prisotnost, zlasti tistih iz Galicije in Ukrajine, je bila pogosto osovražena, pa ne samo na Madžarskem.

Toda migracije so bile ob koncu vojne prav tako zapletene kot danes in srednji razred ni bil najštevilčnejši med tistimi, ki so se preselili. V primeru Madžarske so veliko večji delež migrantov predstavljali mladoletni študenti, vdove, fizični delavci in nižji uradniki velikih državnih podjetij (predvsem, a ne izključno, železnic). Tisti, ki so ostali brez moškega hranitelja in so se morali zanašati na sorodnike ali državo, in tisti, ki so pogosto postali del konflikta z novo državo. Tako so imeli spodbudo za preselitev ljudi, ki so jih družinske vezi zdaj vezale na drugo državo, in tisti, ki realno niso mogli upati na podporo države, v kateri so živeli. Toda v družbenih skupinah, ki

jih je čezmejno gibanje prebivalstva najbolj prizadelo, je veliko ljudi – čim nižje so bili na družbeni lestvici, več jih je – ostalo na svojem mestu in morda niti niso razmišljali o preselitvi. Najrevnejši, če niso imeli družinskih vezi, niso imeli sredstev, ki bi jim olajšala selitev, in od državne službe neodvisen srednji razred (obrniki, trgovci, uradniki in uslužbenci podjetij itd.) je ostal v velikem številu, medtem ko so se delavci, – in v manjši meri ženske in mladi, ki so bili odvisni od družinskih vezi – še naprej se selili v obe smeri čez nove meje. Zlasti industrijska podjetja, kot so ladjedelnice v Trstu, jeklarne v mestu Rešici in rudniki v dolini Jiu, so privabljala kvalificirane delavce in jih poskušala zadržati v razmeroma velikem številu.

Zato so bili povojni migracijski val(i) daljši in niso bili enosmerni. Države naslednice so se morale sprva zaradi pomanjkanja potrebnega osebja odločati med hitro nacionalizacijo javnih služb na račun njihovega delovanja, razen na Češkoslovaškem in Poljskem, kjer je veliko število nekdanjih cisleitskih javnih uslužbencev ostalo na svojih delovnih mestih. Tako je bilo vzpostavljeno občutljivo ravnovesje med politično nezanesljivo likvidacijo in ohranitvijo nepolitičnega osebja (vsi so morali po nekaj tednih ali mesecih priseči zvestobo), medtem ko so se na politično dogajanje odzivali tudi s cikli odpuščanj. Državljanstvo istoimenskega naroda (češkega ali slovaškega, slovenskega, hrvaškega, srbskega, romunskega, poljskega, italijanskega) je bilo prednost in število manjšinskih uradnikov se je zmanjšalo, toda države naslednice Češkoslo-

vaške, Romunije, Poljske ali južnoslovanske države so bile zelo specifično zgrajene na dediščini Avstro-Ogrske: na uradnikih cesarstva.

Države naslednice so se pretvarjale, da bodo javno upravo na hitro očistile »tujcev«, a je bila realnost bolj niansirana. Celó v južnoslovanskih državah, kjer so bile čistke – skupaj z Italijo – verjetno najbolj temeljite in najhitrejše, so bili nekdanji avstrijski uradniki dobrodošli le, če so lahko dokazali znanje uradnega jezika. Na Poljskem so nekdanji avstrijski uradniki veljali za najučinkovitejše in so pomagali vzpostaviti novo upravo v drugih regijah. Kljub valovom izgonov iz vseh držav in madžarski propagandi o »državni čistki« na Češkoslovaškem in v Romuniji, je veliko število Madžarov ostalo ali se vrnilo v službo na srednjih in nižjih ravneh. Zaposleni v strateških službah so bili v podobnem položaju, vendar so njihov primer oteževale stavke v politične ali gospodarske namene. Železníčarji so pogosto stavkali, češkoslovaške in južnoslovanske oblasti pa so se odzvale z množičnimi odpuščanji in izgoni, da bi se izognile motnjám v službi in domnevnemu »boljševizmu«. Migracije so se dokončno ustavile v letih 1922-1923, ko se je končal postopek izbire državljanstva.

Lahko bi mislili, da so države pomagale lastnim etničnim skupinám, a presenetljivo pogosto temu ni bilo tako. Pravna pravila za pridobitev državljanstva so bila zapletena in so dopuščala samovoljno ravnanje državnih uradnikov. Pogosto so bolj skrbeli za spoštovanje črke zakona kot za pomoč svojim sodržavljanom. Madžari, ki so se na primer

preselili na Madžarsko, so morali kljub jasnim pravilom mirovne pogodbe predložiti vrsto dokumentov, vključno s potrdilom, da niso v breme skupnosti, v katero so se želeli preseliti, preden jim je bil dovoljen vstop v državo. Po drugi strani pa so države naslednice, ki so želele migracije izkoristiti za povečanje svoje nacionalne homogenosti, uporabile posebne določbe pogodb in zapletenost avstrijske in madžarske statusne zakonodaje, da bi nezaželenim ljudem odvzele državljanstvo – pogosto več let po vojni. Z uporabo pogodb so se sicer uspešno izognile nastanku velikega števila oseb brez državljanstva s samodejnim podeljevanjem državljanstva, vendar so državljanstvo povezale s pripadnostjo ozemlju države. Pripadnost (nemško-avstrijska pravna ustanova, ki je bila uvedena tudi na Madžarskem) je pomenila registrirano, uradno pripadnost skupnosti v nasprotju s preprostim bivanjem na njenem ozemlju, kar pa ni bilo enako prebivališču, kljub temu, da večina ljudi ta razlika ni bila jasna. Poleg tega so države naslednice dobile koncesije glede datuma, kdaj naj bi se ljudje preselili na njihova ozemlja, na primer v primeru Češkoslovaške, Italije in južnoslovanske države je bil to 31. december 1910. Vsakomur, ki se je tam naselil kasneje, je grozila zavrnitev državljanstva.

Migracije po prvi svetovni vojni, če so del zgodovinskega spomina, so tako kot na Madžarskem, še vedno travmatičen dogodek in le posledica nasilja in zlorabe moči novih nacionalnih držav. V drugih primerih, na primer na Hrvaškem in v Sloveniji, se je spomin nanjo izgubil,

čepprav je bila pomemben del političnega diskurza med vojnama. Po drugi svetovni vojni je zaradi »vrnitve« ozemelj, ki jih je Italija pridobila leta 1918, ta zgodba postala drugotnega pomena. Vendar migracije po letu 1918 niso bile zgodba o vsesplošnih množičnih izgonih. Kljub pritiskom in prisilnim preseljevanjem je večina novih manjšin ostala tam, kjer je bila. Pogosto so nadaljevali svojo poklicno pot v javni upravi ali pa so lahko prešli v zasebni sektor. Migracijske odločitve na splošno – razen v primeru prisilnega izгона osebe (in tudi izgnani se lahko vrnejo v manj učinkovite države, kot je Romunija) – so posledica številnih dejavnikov. Ljudje so pretehtali materialne, duhovne, politične in nacionalne vidike, pri čemer nacionalna identiteta običajno ni prevladala nad vsemi drugimi.

1
A főrendihá-
ban öt terem
engedték át a
vagonokba
gyermekeknek.
— Képeink: 1.
Mennék a gyere-
kek a főren-
diház folyosó-
jára a játszóte-
rembe. — 2. A

2
vasú-terem. —
3. Három ilyen
hálóterem van,
60–60 kis
gyerekekkel;
két tanítónő
ügyel föl a kis
gyermekekre;
Erdeős Izab-
ella és Böcs-
ler Erzsébet
kiasszonyok.

***»Hiša, v kateri smo živeli,
je bila požgana.« Staro in novo,
habsburška preteklost kot negativna
ali pozitivna referenčna točka***

Po razpadu Avstro-Ogrske monarhije so procese izgradnje države v vseh nastajajočih državah spremljale različne predstave o »starem« in »novem«. Politični aktivisti so si pogosto prizadevali za razlikovanje »nove« države od »starega« imperija, da bi legitimizirali novi red. V tem prehodnem obdobju so prevladovali pripovedi o odcepitvi in revoluciji ter različne ideje o emancipacijski politiki. To pa ne sme zamegliti dejstva, da je bila za nove države v mnogih pogledih značilna kontinuiteta z imperijem. Te kontinuitete so se zavedali tudi sodobniki, ki so jih glede na politično stališče ocenjevali pozitivno ali negativno.

Mnenja o habsburški preteklosti so deljena – celo v dveh pretežno podeželskih regijah, ki sta znani po svoji posebni zvestobi nekdanjemu habsburškemu cesarju. V primeru nemško govorečega dela Tirolske so te trditve temeljile na dobro razvitih zgodovinskih pripovedih o regionalni vstaji leta 1809 proti francoskim in bavarskim osvajalcem, ki so bili številčnejši od tirolskih. Galicijski Ukrajinci pa so bili znani kot »vzhodni Tirolci«, saj so med upori poljskega

plemstva sredi 19. stoletja ostali zvesti cesarski hiši. Medtem ko so spektakularni prikazi osebne predanosti cesarju dajale tirolskim konservativnim politikom dovoljenje za izvajanje regionalno usmerjene politike, ki se je razlikovala od imperialne linije, so ukrajinski politiki v Galiciji upali na podporo svojih prizadevanj za emancipacijo s strani poljske elite, ki je prevladovala v galicijski politiki.

Že jeseni 1918 so številni ukrajinski politiki v Galiciji še vedno upali na reformo imperija in ustanovitev ukrajinske kronske dežele znotraj Habsburške monarhije, ki bi vzhodno Galicijo ločila od poljskega zahoda. Vendar so ob propadu Habsburške monarhije prevladale težnje po neodvisni ukrajinski državi. 1. novembra je bila razglašena Zahodna ukrajinska ljudska republika, katere namen je bil preprečiti priključitev večetnične regije vzhodne Galicije k neodvisni poljski državi. Hkrati so se okrepili kritični glasovi do habsburške preteklosti.

»Naši [...] so tako vpeti v sistem starega režima, da se ne morejo sprijazniti z najnovejšimi, sodobnimi zahtevami. Še vedno razmišljajo po »avstrijsko« in ne mislijo na to, da bi stari sistem popolnoma zavrnil, ampak da bi ga po »avstrijsko« popravili, pokrпали, spremenili, preoblikovali – in tu bi se celotna »reforma« končala.«

S temi besedami je januarja 1919 predstavnik ukrajinskega učiteljstva iz Pokutja na jugovzhodu Galicije spregovoril o revolucionarnih spremembah v državi in družbi. Habsburško preteklost regije je videl kot »staro«, ki jo je treba preseči. Podobne izjave so bile pogosto objavljene

v lokalnem tisku v obdobju tranzicije po prvi svetovni vojni, ko so lokalni ukrajinski in poljski aktivisti želeli v regiji vzpostaviti ukrajinsko ali poljsko nacionalno državo.

Habsburška monarhija se je po nekaj mesecih zdela zelo oddaljena, in glede na dogodke, ki so se po razpadu Avstro-Ogrske odvijali, kot je na primer razglasitev Zahodne ukrajinske ljudske republike, poljski odpor v Lvovu, ki je sprožil poljsko-ukrajinsko vojno, in zasedba vedno večjih območij vzhodne Galicije s strani nastajajoče Poljske republike do razpada Zahodne ukrajinske države poleti 1919. V političnem diskurzu je prevladovalo poljsko-ukrajinsko tekmovanje za regijo. Kljub temu so se lokalni aktivisti večkrat sklicevali na habsburško preteklost, da bi pojasnili svojo vizijo nove države in nove družbe. Habsburška monarhija je služila kot negativna ali pozitivna referenčna točka pri oblikovanju zahodne ukrajinske države. To ponazarja poročanje ukrajinskih časopisov iz Pokutije, ene od regij, kjer je ukrajinska državnost trajala najdlje.

Takoj po ukrajinskem prevzemu oblasti v vzhodni Galiciji so sklicevanja na Habsburško monarhijo pogosto poudarjala legitimnost nove vlade in nove države. Člani Ukrajinskega narodnega sveta, začasnega parlamenta, ki so ga sestavljali ukrajinski poslanci cesarskega sveta in galicijske narodne skupščine, so poskušali prepričati guvernerja Galicije, naj oblast prenese na ukrajinske poslance. Zahodnoukrajinska politična elita si je prizadevala za zakonit prehod iz Habsburške monarhije v Ukrajinsko nacionalno

državo in ta koncept posredovala javnosti. To so prevzeli tudi lokalni akterji. V povezavi z ustanovitvijo Zahodnoukrajinske ljudske republike je na primer ukrajinski časopis Pokuts'kyj Vistnyk ne le omenjal »Wilsonovo načelo narodne samoodločbe«, ki so ga »Ukrajinci priznali, tako kot drugi narodi Avstro-Ogrske«, ampak je tudi poudaril, da je tranzicija, ki ga je izvedel Ukrajinski narodni svet, temeljil na »ljudskem manifestu« cesarja Karla. Lokalni časopis je tako nakazal pravno kontinuiteto med Habsburško monarhijo in novo ukrajinsko državo.

Na straneh istega časopisa drugi avtorji opozarjajo na korenite spremembe. To je bil razširjen pojav v posthabsburški Srednji Evropi. Medtem ko so mnogi novi režimi nacionalnih držav v svojih uradnih listih izjavili, da bo stari pravni red veljal do nadaljnjega, se to ni ujemalo z javno retoriko politikov, ki so izjavili, da je bila v bistvu ustanovljena nova država. Začetne uspehe ukrajinske izgradnje države v vzhodni Galiciji so spremljali diskurzi o »ukrajinski revoluciji«. Avstro-Ogrska je veljala za simbol starega reda, ki ga je bilo treba premagati. Naloga nove države je bila torej postaviti družbo na nove, pravičnejše temelje, tako na socialnem kot na nacionalnem področju. Včasih so ukrajinski avtorji uporabljali tudi podobo »ječe narodov«, ki je bila pogosta v sodobnih diskurzih nekdanje Habsburške monarhije. Vendar je v večini člankov večji poudarek na družbenih/socialnih vidikih.

Glede na družbeno strukturo v vzhodni Galiciji, kjer je bila gospodarska in politična elita pretežno poljska, med-

tem ko je bila večina ukrajinskega prebivalstva sestavljena iz kmetov, so pritožbe glede diskriminacije Ukrajincev pod Habsburško monarhijo večinoma pripisali galicijski poljski eliti. Poljsko-ukrajinski spori so krojili politiko Galicije že v predvojnem obdobju. Zaradi konkurenčnih projektov izgradnje države in poljsko-ukrajinske vojne so se ti konflikti močno zaostri. Pred in med vojno so številni ukrajinski aktivisti svoje upe polagali na avstrijske centralne oblasti. Vendar se je ob razpadu Habsburške monarhije samostojna ukrajinska država zdela edina možnost, in prednosti neodvisne države pred pripadnostjo Habsburški monarhiji so se v ukrajinskem javnem diskurzu vedno bolj uveljavljale.

Stari režim je služil kot protipodoba novemu režimu, novi Ukrajinski republiki. Več avtorjev je kritiziralo ne le politične razmere v Galiciji, temveč tudi družbene temelje Habsburške monarhije ali fevdalnega družbenega reda na splošno, pri čemer so občasno uporabljali protielitistične in protikapitalistične diskurze. »Gnili temelji Habsburške monarhije so se sesuli v prah in izginil je tudi zadnji sen upanja, da bi se imperij Rothschildov spremenil v državo narodov«, je bilo zapisano v drugem članku v časopisu Pokuts'kyj Vistnyk. Avtor utemeljuje: »Ne pripadamo več Avstriji, a stari jarem ostaja nad našimi glavami« zaradi ločitve od Habsburške monarhije in njene reformne nesposobnosti. Antisemitski stereotip o Habsburški monarhiji kot »Rothschildovem imperiju« je bila družbena kritika vladavine elit; hkrati pa ga lahko interpretiramo tudi kot odrekanje svetovljanstvu.

Kritika starega režima je bila usmerjena zlasti proti »gospodarjem« ali »gospodom«, pogosto v kontekstu kritike vojne, ki je potekala le v interesu »gospodarjev« – »pa naj bodo to cesarji, kralji, knezi, nadvojvode, generali, ban- kirji, špekulanti, lastniki tovarn ali zemljiški posestniki«. Prva svetovna vojna je bila zato pomemben element delegitimizacije starega reda in vladajoče elite. Med poljsko- ukrajinsko vojno v vzhodni Galiciji so ukrajinski avtorji boj proti poljskim enotam enačili z bojem proti staremu redu in trdili, da »poljski Slovani« želijo vrniti poljske vladarje in vrniti ne le nacionalno, temveč predvsem socialno suženjstvo.

Trdili so, da je stari red ljudi razdelil na dva nasprotujoča si razreda: delavce in brezdne gospode. V nasprotju s staro ureditvijo so številni ukrajinski avtorji novo ukrajinsko državo pojmovali kot državo delovnih ljudi s sodobno socialno zakonodajo. Radikalnejši avtorji, ki so pisali posebej za časopis Sičovyj holos v Pokutju, so celo zagovarjali nacionalizacijo tovarn in zemljiških posestev ter revolucionarne spremembe, tudi za ceno krvave revolucije. Vendar je bilo malo verjetno, da bi večina sprejela ta stališča. Večina kmetov je podpirala obsežno zemljiško reformo in razdelitev zemlje kmetom, ki so jo obdelovali. Hkrati so nasprotovali odpravi zasebne lastnine.

V ukrajinskih besedilih je bila izgradnja države pogosto opisana z metaforo gradnje lastne hiše – ali lastne »koče« –, ki je bila boljša od »stare veličastne zgradbe, ki temelji na nasilju in izkoriščanju«. Nova hiša mora biti zgrajena na

»trdnih temeljih pravičnosti«. Samoodločba ukrajinskega ljudstva je tako pomenila emancipacijo navadnih ljudi in je bila tesno povezana z demokratizacijo.

Med tistimi, ki so pozivali k radikalnemu prelomu s »starim redom«, so bili nekateri bolj optimistični, drugi bolj pesimistični. Nekateri ukrajinski aktivisti so trdili, da se je novo obdobje že začelo. Drugi so menili, da uvedene reforme niso bile dovolj temeljite. Sičovyj Holos je trdil: »Zemlja še vedno pripada gospodom, veliki lastniki zemlje, kolonij, tovarn in bank so še vedno gospodarji nad nami. Malo so jih že potisnili na stran, a še vedno obstajajo«. Nekaj let pozneje je članek v lokalnem ukrajinskem časopisu Pokuts'ke Slovo retrospektivno primerjal revolucijo na ukrajinskih ozemljih, ki so prej bila del Ruskega imperija, z »revolucijo« v Galiciji. Avtor je trdil, da galicijska revolucija ni bila revolucija, ki je postavila družbo na nove temelje, in poudaril, da je bil avstrijski upravni sistem sprejet brez bistvenih sprememb. Pomembne položaje v mladi »revolucionarni« državi so zasedali ljudje, ki so govorili ukrajinsko. Vendar to niso bili »novi« ljudje, temveč »stari« imperialni politiki, ljudje brez pobude, za katere je »črka zakona na prvem mestu«. Po avtorjevem mnenju ukrajinski narod ne more obstajati, dokler razmišlja in deluje na podlagi tuje kulture. Podobno se je leta 1919 Pokuts'kyj Vistnyk pritoževal nad ukrajinskimi intelektualci, ki »so bili izobraženi v stari avstrijski birokratski šoli« in so na prvo mesto postavljali nacionalno vprašanje ter zanemarjali socialne potrebe ljudi. Kritike ukrajinskih aktivistov, ki

so si prizadevali za bolj radikalno politiko, so bile uperjene proti zahodnoukrajinski politični eliti, ki si je prizadevala za zakonit prehod iz habsburške monarhije v ukrajinsko nacionalno državo.

Vendar je bila po mnenju kritikov pravna država pozitivna vrednota v nasprotju s kaotičnimi razmerami na nekdanjih ruskih ozemljih. Na javnem zborovanju v Kolomyji je minister za notranje zadeve Zahodne Ukrajine poudaril: »Moč ljudstva se utrdi z zakonom. Pravi, da je v teku revolucija. Toda tudi v času revolucije je treba svobodo pravno utrditi in zagotoviti.« V lokalnih ukrajinskih diskurzih so se pogosto širile pripovedi, ki so emancipacijo iz Habsburške preteklosti opisovale kot revolucijo. Drugi pa so prikazali sliko nepretrganega razvoja, ki temelji na avstrijski politični kulturi.

Kljub določenemu navdušenju ukrajinskega prebivalstva nad političnimi spremembami in krepitvijo moči (večinoma kmečkega) ukrajinskega ljudstva, je bila na splošno potrebna tudi stabilnost. Na terenu so vojne izkušnje, zlasti nasilje v poljsko-ukrajinski vojni 1918/19 v vzhodni Galiciji, okrepile potrebo po pravni državi. Zlasti Judje, ki so se pogosto znašli v prvih vrstah poljsko-ukrajinskega spora, so obdobje Habsburške monarhije retroaktivno opisovali kot čas stabilnosti, ki se je končal s prvo svetovno vojno. Z ukrajinskega vidika je bil ta vidik bolj poudarjen zaradi neuspeha ukrajinske državnosti in vključitve regije v Republiko Poljsko. Tudi v tem obdobju ukrajinski aktivisti niso imeli enotnega pozitivnega mne-

nja o habsburški preteklosti. Zlorabe, storjene pod poljsko oblastjo, so bile pogosto predstavljene v povezavi s predvojnimi obdobjem. V primerjavi z Republiko Poljsko pa se je Habsburška monarhija včasih izkazala bolje. Še dolgo po nemirnem obdobju tranzicije leta 1918/19, po koncu obo-roženih spopadov za vzhodno Galicijo in utrditvi poljske uprave so domačini včasih navajali pravno državo kot poziti-ven vidik Habsburške monarhije.

Podoben razvoj odnosov do Habsburške monarhije lahko opazimo tudi na severnem delu Tirolskem, tj. od kritičnih pristopov po koncu katastrofalne vojne do hab-sburške nostalgije.

Medtem ko so se vidni člani tirolske konservativne elite trdno oklepali imperija, je za večino prebivalcev severne Tirolske, Habsburška dinastija in monarhija v dolgih letih vojne izgubila svoj prestiž in celo smisel obstoja. Tudi na konservativni strani, medtem ko je bilo veliko kritik okoli konca vojne usmerjenih proti domnevnim vojnimi dobičkarjem (opredeljeni kot Judje in socialisti) ter vojaški in civilni birokraciji, je cesar prejel le omejeno naklonjenost.

Tudi časopis Tiroler Bauern-Zeitung, glasilo močne Tirolske kmečke zveze (Tiroler Bauernbund), je prav tako odražal ta splošni odklon. Uporabil je značaj tirolske lojalnosti, da bi dokazal, da je bila Tirolska med vojno še posebej prizadeta, saj je bila izvzeta iz cesarstva. Avtor je ob naštevanju krivic, ki so se zgodile, izjavil, da »za tragično usodo, ki sta jo monarhija in Habsburška dinastija dožive-veli po lastni krivdi, ne moremo biti škodoželjni, pa tudi

žalovati ne moremo«. Monarhična oblika vladavine se je zaradi »slabih izkušenj« »odložila za vedno«. Namesto tega so bralce pozvali, naj sodelujejo pri gradnji »nove hiše«, države, ki bi ji vladal tirolski »kmečki stan« in ne bi sprejemal ukazov ne z Dunaja ne iz Berlina.

Bolj katoliški časopis *Tiroler Volksbote* je vzbujal podobna čustva. Z metaforo nove »hiše«, ki je bila v času tranzicije pogosto uporabljena po vsej srednji Evropi, je časopis zapisal, da je bila med vojno »hiša, v kateri smo živeli, požgana«, in obsodil domnevna prizadevanja »Judov« za gradnjo nove Avstrije v obliki sinagoge. »Novo hišo želimo zgraditi v krščanskem slogu«, je odvrnil. V novoletnem govoru je to prisposodbo še nadgradil in izjavil, da je treba »na Tirolskem postaviti povsem nova tla«. Vendar morajo sloneti na tistih »starih, železnih in trpežnih podporah in nosilcih, ki so v našem resničnem tirolskem geslu: Za Boga, cesarja in za domovino!« Ko je cesar odšel (njegovi svetovalci so ga zavedli, toda vseeno je odšel), so Tirolci morali obnoviti prvi in tretji element – Boga in domovino.

Vendar je tirolski konservativni tisk kmalu ublažil svoje stališče do monarhije. Čeprav o prihodnosti nemško govoreče Tirolske ni bilo vedno soglasja, je prevladovalo soglasje glede »pravice Tirolske do samoodločbe«, najbolj priljubljeni možnosti pa sta bili osamosvojitve kot majhna država ali priključitev Nemčiji. V tem kontekstu je Nemško-avstrijska republika – in razočaranje, ki ga predstavlja – hitro postala tarča. Članek v časopisu *Volksbote*

je v začetku februarja 1919 v tej smeri postavil pod vprašaj razliko med staro monarhijo in novo republiko. Trdil je, da se je republika, ki naj bi odprla »povsem novo, očitno zlato dobo«, spremenila le zelo malo; v resnici so se stvari le še poslabšale: uprava in gospodarstvo sta še naprej nazadovala, ljudstvo pa je imelo v nasprotju s pričakovanji še manj vpliva na vlado kot prej. To žalostno stanje je po avtorjevem mnenju vladalo zato, ker so državo vodili Judje in socialisti, ne pa »krščansko ljudstvo«.

Zaradi vse večjega poistovetenja republike s socialno demokracijo in Dunajem, kjer so prevladovali socialisti, so bile izjave v prid razmeram v »stari Avstriji« vse močnejše. Junija 1919 je časopis Volksbote v raziskavi o nekdanji monarhiji zapisal, da »v Galiciji ljudstvo kliče po stari vladi, na italijanskem Tirolskem pa prebivalstvo v vseh pogledih zahteva ponovno vzpostavitev avstrijske uprave. Da, če se bo to nadaljevalo, bodo ljudje tukaj [na severnem Tirolskem] jokali in stokali o starih razmerah monarhije in cesarjev.« Decembra, ko so v Innsbrucku izbruhnili tako imenovani »nemiri zaradi lakote« in je regionalna preskrba s hrano padla pod raven iz vojnih let, je časniki Volksbote gledal nazaj skozi rožnata očala: »Če pomislimo na predvojno obdobje, se nam zdi, kot da smo bili v raji. Vsi lahko živimo dobro, tudi bogato. Bilo nam je dobro, več kot dobro. Nihče na zemlji ni živel ves dan brez skrbi kot državljan stare Avstrije. Prišel je konec, je v tipičnem antisemitskem slogu zapisal časniki Volksbote, saj je »Avstrijo zastrupil judovski duh«.

Ali to pomeni, da je povprečno tirolsko, predvsem pa podeželsko prebivalstvo, ki so bili ciljna skupina časnika Volksbote, strinjali s to presojo in hrepeneli po vrnitvi monarhije in Habsburške dinastije? Čeprav je morda obstajalo rahlo poistovetenje s »socialistično« republiko s središčem na Dunaju, so bila mnenja, zlasti na podeželju, različna. Posamezna poročila, ki so jih predložile lokalne skupine Tiroler Heimatwehr – konservativne paravojaške organizacije, ki se je razvila iz povojnih nemirov, da bi ohranila mir in red – pričajo o različnih pogledih njenih članov v začetku dvajsetih let 20. stoletja. Nekateri so zapisali, da so monarhijo podpirali »mnogi«, drugi pa so šteli le »posamezne« podpornike. Hkrati pa je eden izmed njih zapisal, da »tisti, ki so služili v vojski, nočejo slišati o monarhiji«. Skoraj vsi so izrazili nezadovoljstvo z domnevno slabim gospodarskim upravljanjem nove države. Ko so bili spomini na dolgo vojno še vedno sveži, je razočaranje nad zastojem povojne obnove dejansko prevladalo nad hrepenenjem po stari monarhiji. V dvajsetih letih 20. stoletja so oddaljenost od vojne, nadaljnje razočaranje nad avstrijsko republiko in slabe gospodarske razmere, ki jih je še poslabšala svetovna gospodarska kriza, ki se je začela leta 1929, pripomogli k bolj naklonjenemu pogledu na monarhijo.

Medtem ko je v prvih mesecih po razpadu Habsburške monarhije v javnem diskurzu prevladovala euforia ob ustanovitvi novih, demokratičnih nacionalnih držav, je v dvajsetih letih 20. stoletja v javnosti vse bolj odmevala

skepsa do »novega«, vse do nostalgije po habsburški dobi. To ni veljalo le za etnične skupine, ki so se v novih državah znašle kot narodne manjšine, kot so Judje ali Ukrajinci v Republiki Poljski. Kritičen odnos do nove centralne vlade zaradi različnih regionalnih ali političnih interesov je lahko tudi razlog za pozitivno sklicevanje na staro dobro Habsburško monarhijo, kot kaže primer Tirolske. Vendar so bila ta čustva bolj povezana s hrepenenjem po stabilnosti v predvojnih letih kot s političnim programom za vrnitev monarhije in Habsburške dinastije, ki je izgubila legitimost predvsem zaradi vojne izkušnje.

Podobe nacionalizacije?

Razmišljanja o šolstvu v lokalnem postimperialnem okolju

Pomembna vloga javnega izobraževanja v novih, nastajajočih postimperialnih nacionalnih državah ne bi smela nikogar presenetiti. Po razpadu Avstro-Ogrske monarhije so se države naslednice predstavljale kot primeri zmage »narodnostnega načela«, šole pa so veljale za izredno pomembne za prihodnost »naroda(-ov)«. Jezik je imel ključno vlogo pri šolanju ter narodu in menjava uradnega jezika na novih območjih je bila običajno preprosta. A če si pobliže ogledamo različne lokalne izkušnje po tranziciji, lahko za podobo nacionalizacije razberemo marsikaj.

Začnimo s Prekmurjem (Muravidék), pretežno podeželsko regijo, ki jo sestavljata dve nekdanji zahodni županiji Kraljevine Ogrske: Železna županija in Zalska županija. Julija 1919 je jugoslovanska delegacija na Pariški mirovni konferenci dobila dovoljenje za zasedbo tega območja in jugoslovanske sile so kmalu prevzele nadzor, ki je bil leto pozneje potrjen s Trianonsko pogodbo (1920). Prekmurje je bilo podrejeno slovenski deželni vladi v Ljubljani, ki je obdržala izključno pristojnost za nameščanje in odpušča-

nje uradnikov v deželi, zato ni presenetljivo, da je vlada hitro začela nadomeščati madžarske administratorje s slovenskimi. Približno mesec dni po okupaciji je Višji šolski svet v Ljubljani, vodilni upravni organ za šolsko mrežo pod nadzorom slovenske deželne vlade, poslal Franja Cvetka v Prekmurje. Cvetko, ravnatelj iz sosednje vzhodnoštajerske vasi Vučja vas, je odpotoval na misijo, da bi ocenil obstoječe stanje in podrobno poročal o organizaciji šolske mreže v regiji.

Glede na to, da je bil jeseni 1918 slovenski jezik razglašen za uradni jezik ozemlja pod nadzorom slovenske vlade, je Cvetko predlagal takojšnjo odpustitev učiteljev, ki so tekoče govorili le madžarsko ali nemško, in njihovo zamenjavo s slovensko govorečimi iz nekdanje Cislejtanije. Njegov predlog je bil vsekakor tipičen v srednjeevropskem prehodnem obdobju po letu 1918, ki ga je zaznamovalo zmagoslavje »načela narodnosti«.

Veliko bolj presenetljiv pa je Cvetkov odnos do domačega knjižnega slovanskega jezika, ki se je tradicionalno uporablja kot neuradni pomožni učni jezik v številnih prekmurskih osnovnih šolah. Cvetko je trdil, da je treba to domačo slovenščino prepovedati tudi v šolah. Namesto tega naj bo izključni učni jezik uradni slovenski narodni (knjižni) jezik. Vendar pa bi se takšna jezikovna preobrazba lahko zgodila le, če bi domači slovanski učitelji, ki so tekoče govorili domačo slovenščino, vendar z zelo omejenim znanjem knjižne slovenščine, izboljšali svoje slabo jezikovno znanje. Cvetko je prišel do zaključka, da bi

»domači« slovenski učitelji morali opraviti tečaje knjižnega slovenskega narodnega jezika in opraviti preizkus tekočnosti za nadaljevanje poučevanja v prekmurskih osnovnih šolah.

Svoji natančno napisani oceni šolskih razmer v Prekmurju je Cvetko priložil preglednico, ki je ljubljanskim uradnikom dala zgoščen in večplasten pregled njegovih ugotovitev in priporočil. V tem dokumentu je ravnatelj razvrstil vse zaposlene učitelje glede na njihovo »narodnost«. Iz preglednice s 124 učitelji izhaja, da je Cvetko večino učiteljev označil bodisi za Madžare (59) bodisi za Slovence (57), v regiji pa so poučevali tudi štirje Slovaki, dva Nemca, Srb in »madžarski Srb«. V naslednjem stolpcu je bilo opisano »znanje slovenščine« vsakega učitelja. Od 59 učiteljev, ki so bili kategorizirani kot Madžari, je bilo samo šest ocenjenih kot usposobljenih za slovenščino. Pet slovenskih učiteljev in ena nemška učiteljica so bili ocenjeni kot nesposobni za slovenščino. Zanimivo je, da se je znanje slovenščine izkazalo za zadostno pri slovaških in srbskih učiteljih, kar velja tudi za enega nemškega učitelja. Cvetkov pregled tamkajšnjih šol se je zaključil z rubriko z evfemiističnim naslovom »Predlogi« ali »Pripombe«. Cvetko je v tem stolpcu »predlagal« oziroma »pripomnil«, naj učitelji, ki se znajo sporazumevati v slovenskem jeziku, ne glede na narodnost, obdržijo svoja delovna mesta, vse tiste, katerih znanje slovenskega jezika ni zadostno, pa preprosto odpustijo. Preglednica je nekako zapečatila usodo obstoječih učiteljev, vendar ne brez nejasnosti.

Visokošolski svet je 30. oktobra 1919 izdal odlok, ki je prekinil obdobje negotovosti in dokončno uredil vprašanje jezika v prekmurskih polah, ki je odražalo tamkajšnjo jezikovno realnost. Odlok je nepričakovano razglasil knjižno slovenščino za učni jezik v vseh prekmurskih šolah, kjer so domnevno Slovenci predstavljali večino vpisanih učencev. Obenem so uradniki pustili odprta vrata za potrebne kompromise. V tistih šolah, kjer pouk v slovenskem narodnem jeziku zaradi pomanjkanja ustreznega pedagoškega kadra ni bil mogoč, je odlok dovoljeval uporabo »prekmurske slovenščine« oziroma »prekmurskega narečja«. Od učencev, ki so se izobraževali v šolah, kjer se je uporabljala domača slovenščina, pa se je pričakovalo, da bodo do konca šolanja pridobili zadovoljivo raven znanja knjižnega slovenskega jezika. Z odlokom je knjižna slovenščina postala obvezen predmet tudi v krajih, kjer je bilo prebivalstvo pretežno madžarsko in/ali nemško, zato je bil učni jezik madžarski ali nemški.

V Prekmurju se je izkazala za pravilno sodba narodnih aktivistov s konca 19. stoletja, da so šole prostori, kjer naj bi se učenci oblikovali v rojake, kot učni jezik pa naj bi se uporabljal »standardiziran nacionalni jezik«. Hkrati je mogoče jasno razlikovati med razmeroma hitrim političnim in ideološkim prehodom izobraževalnega sistema na eni strani ter postopno preoblikovanje obstoječe šolske mreže na drugi strani. Normativni in ideološki prehod izobraževanja iz madžarskega v jugoslovanski (slovenski) sistem je potekal nemoteno. Reforme so se začele takoj

po prihodu jugoslovanske oblasti. V skladu s pričakovani nove šolske uprave so bili nesposobni učitelji odpuščeni na podlagi predpostavk etnično-jezikovnega nacionalizma. Toda preobrazba »srca in misli« domačih slovenskih učiteljev v Prekmurju, ki so obdržali svoje položaje, kljub prevzgojnim prizadevanjem ni bila povsem uspešna. Ko je madžarska vojska aprila 1941 zasedla Prekmurje, je starejša generacija domačih učiteljev takoj začela sodelovati z novim vodstvom prekmurskega madžarskega prosvetnega oddelka.

V tranzicijskem svetu po koncu imperija oziroma cesarstva tudi prekmurske šole niso bile izjema. Ravno nasprotno, če se premaknemo nekaj sto kilometrov proti jugozahodu, lahko opazimo novo plast dvoumja. Današnji obiskovalci majhnega in slikovitega naselja Moščenška Draga (italijansko: Draga di Moschiena/Moschienizze), nekoč ribiške vasice, danes majhnega turističnega kraja v severovzhodni Istri – tega območja verjetno ne povezujejo z zgodnjo medvojno tranzicijo v Istri. Vendar je ta majhna vasica, ki leži petnajst kilometrov južno od znamenitega letovišča Opatija (italijansko: Abbazia), imela po koncu imperija svoj lasten prehod v Italijo.

Po razpadu Habsburškega imperija je italijanska vojska novembra 1918 zasedla Avstrijsko Primorje. Vojaška uprava je delovala do julija in avgusta 1919, ko jo je nadomestila civilna uprava. Ozemlje je bilo uradno priključeno k Italiji šele po Rapalski pogodbi (novembra 1920), vendar so italijanske oblasti takoj po okupaciji sprejele predpise,

vključno s predpisi o osnovnem izobraževanju, da bi okrepile svoj nadzor nad regijo in njenim večjezičnim prebivalstvom. Kraljevina Italija ni bila naslednica Avstro-Ogrske, razglasila se je za nacionalno državo in ni presenetljivo, da bi svoje prebivalstvo z veseljem poitalijančila. Vendar preprostega prenosa italijanskih ustanov v Avstrijsko Primorje ni bilo. Namesto tega je proces prehoda trajal več let. Šole v Istri se niso takoj prilagodile ostali Italiji in domačini se niso poitalijančili čez noč. Čeprav učni jezik in podatki popisa prebivalstva kažejo na stalno italijanizacijo, velja pogledati tudi za sliko.

Šolsko poročilo iz leta 1920 ponuja zabaven opis tega, kaj se je zgodilo tukaj. Eden izmed učiteljev italijanske ljudske šole v Moščeniški Dragi je 8. julija 1920 napisal poročilo o delovanju šole v šolskem letu 1919/20. Toda učitelj je začel delati v šoli šele sredi marca 1920, ko je zamenjal prejšnjega učitelja, ki ga je dodelila italijanska vojska. Metode poučevanja prejšnjega učitelja so bile milo rečeno nenavadne:

»On [učitelj] se je trudil, tako rekoč, skušal učence zabavati in razveseliti, ne da bi jih dejansko učil ali poučeval: to deloma potrjujejo tudi šolske naloge, ki so jih učenci pisali v svoje zvezke.« Kot je novi učitelj zapisal, je disciplina med učenci »... malo postala ohlapna, zlasti med starejšimi učenci, med katerimi so nekateri pridobili slabe in grde navade, ter tako dajali slab zgled ostalim.« Novi učitelj je trdil, da je uvedel nekakšno disciplino, vendar to ni bistvo. Pred italijansko okupacijo je bila šola dvorazre-

dna obvezna osnovna šola (ljudska šola). V prvih letih okupacije italijanske oblasti niso korenito spreminjale šolskega sistema, torej niso zamenjale vseh obstoječih neitalijanskih šol s šolami z italijanskim učnim jezikom. Vendar je bila, tako kot v primeru Moščeniške Drage – ali »Valle di S. Marina di Moschiena« v uradnem dokumentu uprave Julijske krajine iz julija 1919 – v prvem šolskem letu 1918/1919 odprta nova italijanska šola. Natančneje, obstoječa dvorazredna šola s hrvaškim učnim jezikom je bila razdeljena, en razred pa je postal oddelek z italijanskim učnim jezikom. To ni bila odkrita nacionalizacija na račun domačinov: šola s hrvaškim učnim jezikom je delovala še naprej.

Italijanske oblasti so izvedle nacionalizacijo z domnevnim soglasjem nekaterih domačih prebivalcev. Menda so spremembo prvotno zahtevali domačini, italijanske oblasti pa so se po najboljših močeh trudile, da bi ugodile njihovi zahtevi. Tovrstno soglasje je izhajalo iz dejstva, da so se nekateri domačini prilagodili novi državi in izpolnili njena pričakovanja. Šlo je za spremembo suverenosti, za katero se domače prebivalstvo ni odločilo, vendar se nekateri prebivalci tej spremembi niso upirali.

Jezik in izobraževanje v določenem jeziku se vsem domačinom nista zdela najbolj zaskrbljujoči zadevi. Pravzaprav v skupnosti, kjer je bilo veliko prebivalcev pomorščakov, učenje tujega jezika v bistvu ni predstavljalo velikega problema. Lahko se pojavi vprašanje, ali ni bilo učencem težko preklopiti iz enega učnega jezika na drugega? Gledano na konec 20. stoletja pojav istrske jezikovne

hibridnosti oziroma tekočnost domačega hrvaško-italijanskega ljudskega jezika, ne bi bilo presenetljivo. Če odgovorim na vprašanje, v tem primeru italijanščina ni bila povsem neznan jezik, italijanščino so poučevali že v predvojni ljudski šoli od drugega razreda.

Vrnimo se nazaj k šolskemu poročilu: zdi se, da so disciplina, izobraževanje in znanje jezika zelo ohlapne kategorije. Kot je zapisal tamkajšnji učitelj: »Spodaj podpisani so se na splošno držali standardnega predpisanega programa, ki je bil nekoliko prilagojen, da bi ustrezal posebnim lokalnim razmeram ter intelektualnemu in kulturnemu razvoju učencev.« Disciplina, kot smo že omenili, ni bila dosledno upoštevana, učitelj pa ni maral radikalnih kazni, da ne bi odtujil značaja teh učencev, ki se bodo, »če se z njimi ravna preveč strogo, verjetno naslednje leto vrnili v hrvaške šole«. Nediszipliniranost dvaindvajsetih vprašljivo pripravljenih učencev, ki pokrivajo štiri šolske razrede, je posledica (pomanjkljivih) pedagoških metod prejšnjega učitelja.

Tako je ustanovitev šole z italijanskim učnim jezikom v kraju Moščeniška Draga, ki je nadomestila šolo s hrvaškim učnim jezikom, simptom nacionalizacije, pa tudi prilagajanja staršev na upravljanje njihovega okraja s strani nove države. Njihovega prilagajanja pa ni vodila popolna zvestoba novi državnim oblastem ali prevladujoči narodnosti, temveč način sprejemanja premišljenih, lokalno občutljivih in hkrati povratnih odločitev. Namerno nevtralen odnos prvih dveh učiteljev italijanske šole do učencev kaže na to,

da so se učitelji zelo dobro zavedali spremenljive narave jezikovnih in izobraževalnih odločitev. Pred vzponom fašizma v Italiji domačini na novo pridobljenih ozemljih Italije niso bili obravnavani zgolj kot predmeti, ki jih je treba osvojiti ali jim vladati; še vedno so bili posamezniki, ki jih je morala narodna stvar pritegniti, ne pa podrediti.

Pojdimo od obale Jadranskega morja proti severovzhodu do vzhodne Galicije, od podeželja do mestnega okolja Kolomije ob reki Prut.

Kolomyja/Kołomyja/Kolomea, mesto s približno 40.000 prebivalci in nekdanje regionalno središče v jugovzhodni Galiciji. Demografska struktura Kolomyje je bila značilna za to regijo. Medtem ko je bila večina mestnega prebivalstva Judov in Poljakov, so na podeželju živeli predvsem Ukrajinci (ali Rusini, kot so jih tradicionalno imenovali). Po razpadu Avstro-Ogrske so Kolomyjo kot največji del vzhodne Galicije novembra 1918 zasedle ukrajinske sile in jo obdržale pod kratkotrajne oblasti Zahodnoukrajinske ljudske republike. Po poljsko-ukrajinski vojni julija 1919 so zavezniki dovolili Poljski, da zasede vzhodno Galicijo, in regija je bila začasno priključena Republiki Poljski, vendar je bila dokončna odločitev o statusu regije sprejeta šele marca 1923, ko je konferenca veleposlanikov priznalo poljske meje. Vendar so poljske oblasti to ozemlje od začetka obravnavale kot sestavni del poljske države, medtem ko so ukrajinski aktivisti še naprej zahtevali neodvisno ukrajinsko državo in niso priznavali poljskih državnih institucij. V tem kontekstu je lokalna ukrajinska (v uradni

poljski rabi še vedno »rusinska«) moška gimnazija pritegnila veliko pozornosti in postala simbol nacionalnega antagonizma v večetnični regiji.

Leta 1892 je bila v Kolomyji ustanovljena ukrajinska gimnazija, ki je utrdila položaj mesta kot izobraževalnega središča v jugovzhodni Galiciji. Šola ni pritegnila le otroke razmeroma maloštevilne ukrajinsko govoreče inteligence mesta, ampak predvsem sinove podeželskih kmetov. Uspešno se je razvijala in število dijakov je sčasoma preseglo število dijakov poljske gimnazije, ki je bila ustanovljena nekaj let prej. Ukrajinska gimnazija ni le pomembno prispevala k razvoju lokalne ukrajinske inteligence, ampak je postala tudi žarišče političnega aktivizma. Med ukrajinskim prevzemom vzhodne Galicije novembra 1918 in vladavino kratkotrajne Zahodnoukrajinske ljudske republike, je imel ravnatelj ukrajinske gimnazije v Kolomyji Prokop Mostovyč vidno vlogo v lokalni politiki, več profesorjev pa je zasedalo položaje v novi ukrajinski upravi. Ko so nacionalistične zahteve, da je vzhodna Galicija jedro ukrajinske nacionalne države ali del poljske nacionalne države, privedle do poljsko-ukrajinske vojne v letih 1918/19, so se številni profesorji in dijaki gimnazije pridružili ukrajinski vojski. Medtem ko so to ukrajinski aktivisti videli kot bistveno orodje za družbeni razvoj, so jo poljski aktivisti v zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja kritizirali kot protidržavno institucijo.

Po poljski zmagi in dejanski vključitvi vzhodne Galicije v Poljsko republiko poleti 1919 je ukrajinska gimna-

zija v Kolomyji ostala središče odpora proti poljski oblasti v regiji in je bila večkrat na naslovnica lokalnih časopisov. V Kolomyji so več dijakov ukrajinske gimnazije obtožili širjenja ukrajinske propagande, nasilnih dejanj in sabotaže. Na splošno je časopis Gazeta Kołomyjska trdil, da so bili razlogi za nemire na podeželju predvsem dijaki. Poljski časopis teh dogodkov ni obravnaval kot dejanja posameznikov, ampak je krivdo pripisal duhu izobraževanja v ukrajinski gimnaziji. Kot komentator, ki je svaril pred ukrajinskim nacionalističnim hujskanjem med mladimi, je zapisal: »Kakor gre šola, tako gre mlada generacija.« To, kar je s poljskega nacionalističnega vidika ocenjeno kot protidržavna vzgoja, je z ukrajinskega nacionalističnega vidika mogoče pozitivno interpretirati kot »nacionalno vzgojo«.

Obtožbe o protidržavnem delovanju dijakov in učiteljev v Kolomyji v letih 1922/23 so bile izgovor za dvom o pravici obstoja ukrajinske gimnazije. Serija člankov v časopisu Gazeti Kołomyjska je postavilo pod vprašaj, ali učni načrt, po katerem se poučuje v ukrajinski gimnaziji, ustreza poljskemu učnemu načrtu, in izrekel kritiko lokalni poljski izobraževalni oblasti zaradi njihove popustljivosti do ukrajinske izobraževalne ustanove. Lokalne izobraževalne oblasti so končno posredovale (zaradi posredovanja Ministrstva za šolstvo v Varšavi) šele oktobra 1923, ko so ukrajinski srednješolci v učilnicah načrtno uničevali poljski državni grb. Več razredov je bilo razpuščenih, več učiteljev pa suspendiranih. Vendar ravnatelj Mostovyč je ostal na svojem položaju. Leta 1924 je nov zakon podprl

uvedbo dvojezičnih osnovnih šol (utraquista). Medtem ko so bile šole s poljskim učnim jezikom komajda prizadete, je bila večina obstoječih osnovnih šol z ukrajinskim učnim jezikom preoblikovana. Kot so trdili ukrajinski aktivisti, so bile te dvojezične šole dejansko šole s poljskim učnim jezikom. Namesto boljšega razumevanja med Poljaki in Ukrajinci je novi zakon še bolj spodbudil boj za ukrajinske šole in okrepil nacionalistično agitacijo na podeželju. Tri leta pozneje je poljska vlada odredila uvedbo ukrajiniščine kot obveznega predmeta v poljskih gimnazijah na območjih, kjer živijo Ukrajinci. Medtem ko so poljski nacionalisti to razumeli kot popuščanje Ukrajincem in ostro protestirali proti ukrepu, so se ukrajinski aktivisti bali podobnega razvoja dogodkov kot v osnovnih šolah.

Kljub dejstvu, da so prizadevanja za neodvisno ukrajinsko državo zamrla po dokončni vključitvi vzhodne Galicije v Poljsko republiko leta 1923, pravice manjšin znotraj Poljske republike ostajajo sporno vprašanje. Zahteva po »narodni vzgoji« v šoli je še naprej igrala vidno vlogo. To ni veljalo le za Ukrajince, ampak tudi za druge manjšine v Republiki Poljski. V obdobju med obema vojnama je »narodna vzgoja« postajala vse pomembnejša tema tudi v judovskih krogih.

Zato moramo preučiti tudi tretjo (in največjo) demografsko skupino mesta Kolomyja – ljudi, ki so se opredeljevali predvsem kot Judje. Izkušnje antisemitizma med nastajanjem poljske države so prispevale k temu, da se je velik del judovskega prebivalstva oddaljil od asimilacije

v poljsko kulturo. Zanimivo je, da je vloga pri tem procesu v Kolomyji odigrala ukrajinska gimnazija. Medtem ko so na prelomu stoletja judovski dijaki iz Kolomyje in drugih galicijskih mest še naprej obiskovali poljske gimnazije in le redki ukrajinsko gimnazijo, se je število judovskih dijakov v ukrajinski gimnaziji močno povečalo okoli prve svetovne vojne. Leta 1920 sta dve tretjini judovskih dijakov v Kolomyji obiskovali ukrajinsko gimnazijo. Poljski časopis je trdil, da se ukrajinska gimnazija za naraščajoče število dijakov nenazadnje lahko zahvali množičnemu sprejemu Judov, ki so imeli težave v poljskih gimnazijah. Argument je bil očitno usmerjen predvsem v razvrednotenje ukrajinske gimnazije in podpiranje superiornosti poljske kulture in izobraževanja. To je bil obupen poskus pojasnila, zakaj so judovski učenci raje izbrali ukrajinske šole kot poljske. Kljub temu, da so poljski nacionalisti Jude pogosto obtoževali »izdaje« ali sodelovanja z Ukrajinci v poljsko-ukrajinski vojni, se jim je zdelo samoumevno, da bi Judje obiskovali poljske šole, kot so to počeli že desetletja.

Za obiskovanje ukrajinskih gimnazij so imeli Judje še en logičen razlog, saj so se nacionalistično usmerjeni judovski starši bali poljske asimilacije svojih otrok v poljskih šolah. Morda je bil dejavnik tudi pripravljenost ukrajinskih aktivistov, da Jude priznajo ločene, a z enakim državljanstvom, kar so leta 1918 nakazale ukrajinske oblasti. Medtem, ko so se judovski učenci v poljskih šolah opredeljevali ali bili opredeljeni s poljskim državljanstvom, pa v ukrajinskih šolah večina judovskih učencev ni opredelila za ukrajinsko,

poljsko ali nemško narodnost, temveč za »drugo« narodnost, kar je bila očitno judovska narodnost.

Nacionalne težnje lokalnih judovskih aktivistov se kažejo tudi v njihovih prizadevanjih za ustanovitev judovske gimnazije v Kolomyji. Sredi dvajsetih let 20. stoletja je bila končno ustanovljena zasebna judovska dekliška gimnazija, kar pa ne pomeni, da ni bila deležna kritik. Sionistični časopis je kot drastičen primer navedel lokalno judovsko dekliško gimnazijo in trdil, da v nasprotju z drugimi judovskimi šolami njen učni načrt ne vključuje pouka hebrejščine in se ne razlikuje od nejudovskih šol. Poleg tega je bil v judovski gimnaziji v Kolomyju prosti dan na nedeljo in ne na soboto. Časnik Naš glas je menil, da je to edinstven primer za judovsko šolo na Poljskem in verjetno tudi za ves svet. Sionistični časopis je za pomanjkanje nacionalne vzgoje krivil ne le ravnatelje in učitelje, ampak tudi celotno judovsko družbo. Judovska družba in politiki – tako na lokalni kot na državni ravni – so šoli posvečali premalo pozornosti – časnik Naš glas je menil, da ta brezbržnost do vprašanj izobraževanja resno ogroža prihodnost judovskega naroda: »Kakšna šola, takšna družba«.

Te zgodbe kažejo, da je imela »narodna vzgoja«, predvsem jezik izobraževanja, pomembno vlogo v poimperialni nacionalni državi že od njenega nastanka. O teh zahtevah po nacionalizaciji pa niso dvomile le narodne in jezikovne manjšine, kar najbolj nazorno kaže primer Kolomyje. Nacionalizacijski položaj šole je moral upoštevati dejanske razmere. Državni uradniki so ugotovili, da je treba naciona-

lizirati pripadnike lastnega naroda, kot so bili prekmurski slovanofoni, in da se izogibajo temu, da bi podeželsko prebivalstvo odvrčali od šolanja v državnem jeziku, kot kaže primer nekdanjih hrvaško govorečih učencev v Moščeniški Dragi. Na splošnejši ravni je hudo pomanjkanje usposobljenih učiteljev pogosto oviralo drugo pomembno funkcijo izobraževanja: dvig kulturne ravni prebivalstva. Zato je bilo včasih treba najti občutljivo ravnovesje, kot je bilo v Romuniji, in sicer obdržati učitelje, ki niso bili usposobljeni za poučevanje državnega jezika, povečati število šol z državnim jezikom in usposobiti vse učitelje za zahtevano standardno različico državnega jezika. Pod krinko nacionalizacije so kulturne, gospodarske, politične in družbene razmere iz habsburške dobe še vedno oblikovale lokalne razmere v različnih primerih in v različnem obsegu.

*Zasebne podlage vse večjega
poseganja države v gospodarstvo.
Češka tekstilna podjetja in
preoblikovanje trga lanu, 1915–1925*

Prva svetovna vojna velja za izvor državno vodenega gospodarstva. V obdobju med obema vojnama je uvedba carinskih omejitev v srednji in vzhodni Evropi povzročila vmešavanje države v uvozne in izvozne dejavnosti brez primere. Vendar, katere gospodarske organizacije in človeške realitete stojijo za temi splošnimi izjavami?

**O omejenem partnerstvu med
javnim in zasebnim sektorjem
v času prve svetovne vojne ...**

Arhivi podjetij nam omogočajo, da sledimo nelinearni zgodovini o negotovosti, o odnosih med ljudmi in včasih tudi o strasti. Lan je še posebej primeren za opis evropske zgodovine z vidika človekovega dožemanja. Avstro-Ogrska industrija lanu, ki je bila skoncentrirana v okrožju Trautenau/Trutnov na severovzhodu Češke republike, je bila

večinoma delo srednje velikih družinskih podjetij, ki so se čim manj zanašala na zunanje financiranje. Vlakna, ki so jih predelovali, so večinoma kupovali v zahodnem delu Rusije, ki je v začetku 20. stoletja zagotavljala 80% svetovnih potreb po lanu. Riga je bila takrat prva borza na svetu.. Tamkajšnje veletrgovine so zbirale na kopnem pridelani lan, preverjale njeno kakovost in jo izvažale na zahod.

Kako so lahko severovzhodna češka podjetja z začetkom vojne dobila lan, ko je bila avstrijska proizvodnja nezadostna in je bila Rusija na sovražnikovi strani?

Franz Kluge iz podjetja J.A. Kluge je bil je partner v podjetju za platno in juto Kluge – enem najstarejših podjetij za platno v Trautenauju/Trutnovu; leta 1914 je bil vpoklican v aktivno služenje v uniformirani oddelek vojnega ministrstva na Dunaju. (13. razdelek)

»Med službovanjem«, kot se je spominjal trideset let kasneje in ko je o sebi govoril v tretji osebi: »V začetku leta 1915 je inženir Kluge zaprosil, naj mu naročijo, da najde možnosti za oskrbo predilnice in drugih avstrijskih tovarn platna [...] Najprej je odpotoval na Švedsko, da bi se pogajal s tistimi dobavitelji lanu, ki so se iz Rusije preselili v to nevtralno državo. Rusija je prek Arhangelska še naprej izvažala lan na Zahod. »Med vojno mu je uspelo po različnih poteh in na različne načine odkupiti več kot 10.000 ton lanu iz Rusije, zahvaljujoč velikim skladiščem prijateljskega podjetja v Sörforsi v Hälsinglandu«. To je bila verjetno Predilnica in tkalnica Holma-Helsinglands, katere direktor je bil od leta 1905 Klugesov bratranec, Franz Wenzel Kau-

lich. »Kljub velikim težavam mu je z večkratno menjavo metode, le tega uspelo prepeljati v Avstrijo, razen 1.500 ton; do [leta 1918], ko so naše čete zasedle območja proizvodnje lanu na Poljskem in v Litvi, da so lahko spet oskrbovale zaledje države s surovinami«.

Zdi se, da so imeli Klugeji po različnih linijah dobre povezave. Leta 1903 so drugi bratranci, Etrichovi, v Rusiji pri Vitebsku odprli tovarno lanu, ki je zaposlovala več kot 2.000 delavcev. Glede na njihove devizne računovodske knjige, ki so jih vodili med letoma 1908 in 1923, so kupovali lan od trgovcev, ki so delovali kot posredniki med kmeti in industrialci, saj v Rusiji ni bilo osrednjega trga s platnom. Eden izmed njih je zagotovo bil določeni »Mr. Isaac Lewin«. Njegovo ime se od leta 1915 pojavlja v povezavi tujih finančnih obveznosti največje družbe v Trautenau, Faltis Heirs, skupaj z drugim novim švedskim dobaviteljem, Axelom Lehmanom. Pred letom 1914 bi dediči Faltis, tako kot večina industrialcev lanu in platna v Trautenauu, kupovali neposredno na borzi lanu v Rigi. Med vojno so morali poslovati prek posrednikov. Verjetno sta Lewina (in morda Lehmana) spoznala preko Etrichov ali Klugejev.

Faltisova korespondenca, kot direktorja naslednika, čeprav je delno izbrisana in jo je težko prebrati, potrjuje obstoj finančnega razmerja s podjetjem J. A. Kluge. To je pri pooblaščenцу Russu povzročilo mešane občutke, ki so se pokazali septembra 1917, ko je bilo pregledano leto finančno poročilo vodje družine Faltis, Carla Faltisa:

»Ta švedska zadeva je zapletena in računovodske evidence so nejasne, saj podjetje J.A.K. [sic] nikoli ni podalo natančnih informacij o prihodu platna. Večino izgub smo nosili mi; povedali so nam, da se je manjkajoče blago izgubilo na poti in da je bila dostava opravljena na odgovornost stranke«.

Toda podjetji nista imeli druge izbire: vojna ju je prisilila, da sta se zbližali. Ne samo zaradi okoliščin, ampak tudi zato, ker je bila proizvodnja platna, tako kot ostala tekstilna industrija, leta 1916 vključena v vojno gospodarstvo v obliki obvezne »vojne skupine« (Kriegsverband). Vendar pa je bila vojaška uprava odvisna od največjih podjetij, ki so našla in kupovala surovine. Leto dni po tem, ko je Kluge začel svoje tvegano potovanje, je bila pod vodstvom Ministrstva za vojne zadeve in trgovino ustanovljena delniška družba za nakup lanu (Österreichische Flachszentrale A.G. ali OFAG), katere direktor je bil Alexander Vidéky, drugi pooblaščenec Faltisovih dedičev.

Trgovinske odnose so vse od začetka vojne ovirale tako motnje v trgovskih poteh, kakor tudi motnje v pretoku denarja. Zaradi inflacije, posojil, ki jih je vladam odobrila Avstro-Ogrska centralna banka in padca menjalnega tečaja avstro-ogrske krone zaradi slabega kritja v zlatu, so bila avstro-ogrska podjetja prisiljena plačevati uvoz v tuji valuti. Tako je podjetje Faltisovih dedičev Lehmanu plačalo v švedskih kronah. Zmanjševanje trgovanja pa je pomenilo zmanjšanje denarnih rezerv iz izvoza blaga. Tako se

je moralo cesarstvo vedno bolj zanašati na ad hoc finančne pogodbe, ki so jih avstrijski in ogrski bančni konzorciji sklepali z nevtralnimi državami. Te so bile nominalno namenjene financiranju prevoza blaga, z zamikom, ki je omogočil v bilanco stanja centralne banke vpisati višje zneske rezerv. Nafta in olje sta bili dobrini, ki so ju nevtralne države, kot sta Švica ali Švedska, vneto kupovale od Avstrije. V švicarskem primeru je država leta 1917 za nafto plačala 53,9 milijona švicarskih frankov, na Švedskem je leta 1918 konzorcij zasebnih podjetij dal predplačilo 8,4 milijona švedskih kron. V obeh primerih je bilo plačilo nakazano v Avstrijo pred odpremo na poseben račun, ki je naveden med deviznimi depoziti avstro-ogrske banke, da bi podprli menjalni tečaj avstro-ogrske krone.

Del denarja iz tujine so porabili za plačilo uvoza, pa so ga banke dale na razpolago podjetjem. Septembra 1917 je direktor Russ, kot je bilo že omenjeno, pojasnil, da imajo Faltisovi dediči dva računa v švedskih kronah, enega pri banki Bohemian Discount Bank in enega v Nemčiji pri banki Deutsche Bank. Skupaj so ta sredstva znašala 270.000 švedskih kron, delno za kritje lastnih potreb podjetja in delno za prodajo valute drugim podjetjem za lan in platno. Poleg tega so Faltisovi dediči imeli v Stockholmu nalog za 30.000 rubljev, vsoto, vezano v banki v Sankt Petersburgu, ki naj bi bila izplačana v Berlinu takoj po podpisu miru.

Osrednji sili, Nemčija in Avstro-Ogrska, in podjetniške mreže, da bi pridobili devizne rezerve, ki sta jih potrebovali za nadaljnjo dobavo in uvoz ključnih surovin in živil. To

je podjetnikom dalo nekaj manevrskega prostora. Ko so junija, leta 1918 razmere glede hrane v okrožju Trautenau postale katastrofalne, so se lastniki v tekstilne industrije, ogorčeni nad »očitno prisilo naše uprave za oskrbo«, odločili, da preusmerijo dobavo lanu. Načrtovali so pripeljati »deset do dvajset vagonov živil«, kupljenih v okupirani Galiciji in ruski Poljski; in sicer v sodelovanju z lokalno prefekturo, ki je privolila v rekvizicijo potrebne železniške opreme v Krakovu.

... srednjevzhodne države do vključitve v novo vzhodnoevropsko trgovino po letu 1918

Razglasitev Češkoslovaške države 28. septembra 1918 sprva ni spremenila odnosa med državo in podjetji, ki je bil prisilen in pragmatičen, kar je trajalo do konca vojnega gospodarstva, torej pri lanu do 01. 09. 1921. Zato je ministrstvo za trgovino nove države 27. marca 1919 rekviriralo ruski lan, ki jo je prej skladiščil OFAG v Trutnovu/Trautenau in je bilo prvotno namenjeno madžarskemu delu nekdanjega cesarstva, saj je bila Češkoslovaška v vojni z Madžarsko. Vendar ga je ministrstvo dalo na voljo domači industriji prek Sdružení lnářských prádelen ali Verein der Flachspinner (Zadruga predilnic lanu), ki je bila naslednica OFAG in je imela sedež v Trutnovu/Trautenau.

V naslednjih letih je postalo jasno, da se ne bo lahko vklopiti v spreminjajoče se trgovinske odnose srednje in vzhodne Evrope. Finančni odnosi so se počasi vzpostavljali; dolgo se je ohranil nadzor nad denarnimi tokovi, ne nazadnje tudi zato, ker so morale države naslednice pretvoriti valuto propadle Habsburške monarhije v novo suvereno zakonito plačilno sredstvo. Razpletanje zapletene mreže obveznosti med podjetji, ki trenutno poslujejo v različnih državah, je bilo zapleteno, polno pravnih in praktičnih pasti, na koncu pa so bili potrebni dvostranski sporazumi med državami. Nove valute pogosto niso bile zamenljive, zato se je uvoz še naprej plačeval z izvoznimi prihodki, saj je bilo sicer težko dobiti tujo valuto.

Vendar je bilo med letoma 1919 in 1921 zaradi obnove in počasne ponovne dobave iz Novega sveta zelo veliko povpraševanje po surovinah, kot je lan, kar je oviralo okrevanje uvozne industrije, kot je bombaž. Vendar pa je do zgodnjih dvajsetih let 20. stoletja trg z lanom ostal turbulenten. Njena tradicionalna ozemlja je prizadela vojna med Poljsko in Rusijo. Rusija, kot svetovna dobaviteljica lanu je propadla in si ni več opomogla na predvojno raven. Nemško in avstrijsko trgovsko ladjevje je bilo močno okrnjeno z zasegom njunih ladij, ki so ga odredili mirovni sporazumi, nove meje s Poljsko pa so začasno prekinile železniški promet. Ko je bila ustanovljena litovska država, je trgovino in izvoz lanu postavila pod svoj monopol, čeprav še zdaleč ni bila tako učinkovita v trgovanju, kot je bila prej borza v Rigi.

Industrialci lanu in platna na severovzhodu Češke, zdaj češkoslovaški državljani, so se težko znova postavili na noge. Leta 1919 je bila odigrana slovanska karta: preko posameznih kupcev iz češke diaspore na jugu Rusije so Slovani uvozili lan preko Ukrajine in Črnega morja. Ukrajinsko ministrstvo za preskrbo je poslalo delegacijo v Prago v imenu Denikinove vlade, ki je ponudila bombaž in konopljo v zameno za industrijske izdelke. Spomladi leta 1920 so češkoslovaški legionarji, nekdanji vojni ujetniki, zdaj borci v ruski državljanski vojni, pri repatriaciji skozi Vladivostok s seboj prinesli določeno količino lanu.

Leta 1920, med rusko-poljsko vojno, so bile zdaj neodvisne baltske republike za kratek čas v središču pozornosti zaradi oskrbe Evrope z lanom in lesom. Zadruga predilnic, ki jo je podpiral češkoslovaški konzulat v Rigi, je sredi britansko-nemške trgovinske vojne poskušala najti prostor za svoj izvoz. Negotovost lokalnih plačil pa je bila velika. Niti češki proizvajalci lanu, niti Češkoslovaška niso videli velikega tveganja v tej igri, ki je niso obvladali. Na splošno so bili zadovoljni z nakupi lanu od tujih podjetij, zlasti tistih, ki so prihajali po izlivu reke Labe v пристanišče Hamburg. Zahvaljujoč internacionalizaciji mirovnih pogodb za reko Labo je Češkoslovaška tam imela prosto carinsko ozemlje.

Od leta 1921 se je Rusija počasi vrnila na trg lanu. Medsebojnim trgovinskim misijam spomladi 1921, je v začetku junija 1922 sledil sporazum med Prago in Moskvo. V letih 1924 in 1925 je bil uvoz lanu in konoplje velik, saj je predstavljal več kot 95 % češkoslovaškega uvoza tekstila iz Sov-

jetske zveze. Kljub temu državi nista imeli diplomatskih odnosov in sta uradni trgovinski sporazum podpisali šele leta 1935. Poleg tega je bila Zveza proizvajalcev tekstila, ki so jo vodili proizvajalci bombaža in je bila blizu češki nacionalni demokraciji, je bila pravzaprav zelo nenaklonjena priznanju Sovjetske zveze.

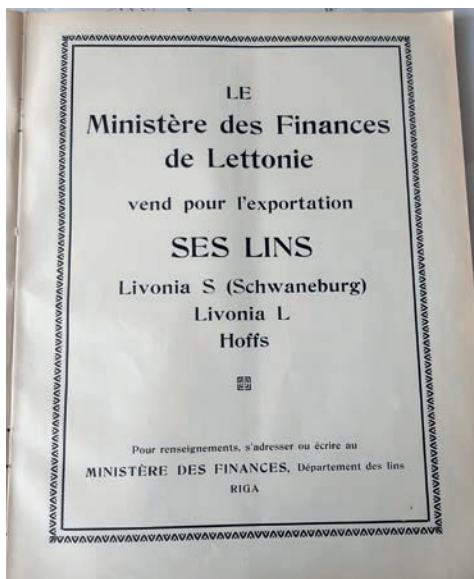
Posledično so še naprej prevladovali individualni nakupi. Predvsem, vendar ne izključno, so se nemška podjetja znebila kolektivnih ovir za nakup po najboljši tržni ceni prek tujih trgovskih hiš. Statistični podatki o trgovini med Češkoslovaško in Sovjetsko zvezo kažejo, da se je surov ali polpredelan lan zamenjal za lanene in jutaste vreče ter volnene in bombažne izdelke. Pogosto so to trgovanje izvajala ista podjetja, saj pri predelavi platna in jute uporabljajo podobno tehnologijo. V Sovjetski zvezi so kupovali surovi ali delno predelani lan in predelano skupaj z izdelki iz jute prodajali nazaj v Sovjetsko zvezo. Občasno so bili dodani tudi izdelki iz bombaža, saj je v češki regiji platna veljalo pravilo več dejavnosti. To trgovino so financirali s kratkoročnimi posojili čeških bank, ki sicer niso hotele poslovati z vzhodnimi sosedi. Delno so se zanašali na tuje trgovske hiše, delno pa na neposredne nakupe, na primer na sejmu v Harkovu.

Skratka, vojna je ustvarila nove odnose med državo in zasebnim gospodarstvom, temelječi na njuni medsebojni odvisnosti. Država je uvedla centraliziran nadzor nad pretokom denarja in blaga, ki je bilo nujno potrebno za vojno, vendar ga je delno prenesla na največje banke in korpo-

racije. Eden od pomembnih naukov obdobja 1914–1918 je namreč bil, da sta morali država in zasebni sektor najti nove in celovitejše načine usklajevanja svojih dejavnosti. Mnoge od teh ureditev, ki so bile prvotno zamišljene kot začasne, so prenesli v dvajseta in trideseta leta 20. stoletja. Po letu 1918 so carine in različni zakoni razdrobili некоč enoten imperialni prostor. Vzhodna in srednja, vzhodna in podonavska Evropa so postala območja, kjer so Francija, Belgija, Italija in Velika Britanija tekmovala in poskušale izkoristiti razpad imperijev.

Nove države in njihova podjetja so potrebovala veliko pripravljenosti in spretnosti, da so se vključile v to novo, nestanovitno razmerje moči. Nekatere od njih so se ponovno uveljavile z oživitvijo nekdanjih poslovnih odnosov z zahodnimi podjetji. To je bilo presenetljivo enostavno, kot da bi bila vojna le oklepaj. V državah, kjer je bilo gospodarstvo šibko in je imela vlada jasne politične cilje, je država vse bolj posegala v gospodarstvo. V drugih državah, na primer na Češkoslovaškem, katere zahodni del je že pred letom 1914 dosegel stopnjo razvitosti zahodne Evrope, se država, ki prav tako ni imela jasne ekonomske politike, ni hotela odreči pomoči podjetjem. Enako, če ne celo bolj kot državni akterji, so se znali prilagoditi zelo negotovemu mednarodnemu kontekstu, ki je sledil veliki vojni v srednji in vzhodni Evropi.

(Po)imperialni kontekst brez imperija?

Upajmo, da so izbrana besedila pokazala bolj nian-sirano sliko prehoda od habsburškega cesarstva do nje-govih naslednic, od novonastalih držav, ki so nastale po njem, do tistih, ki so vključile njegove dele. Čeprav so bile Avstrija, Češkoslovaška, Madžarska, Poljska in Romunija nominalno nacionalne države in čeprav je tudi Jugosla-vija trdila, da jo sestavljajo »tri plemena istega naroda«, zgodovinarji te države še vedno težko označijo, še težje pa jih obravnavajo kot idealne tipe nacionalnih držav. Enako lahko rečemo celo za Kraljevino Italijo, edino večjo državo, ki si je priključila razmeroma majhen del ozemlja nekda-njega Avstro-Ogrskega cesarstva. Če uporabimo izraz zgo-dovinarja Pietra Judsona, bi te države naslednice morda bilo bolj imenovati »mini imperiji«. Ta boj za delovanje nacionalne države postane bolj viden, ko se točka primer-jave premakne na Transilvanijo, ki je bila vključena v Kra-ljevino Romunijo, ali na nekdanja Avstro-Ogrska ozemlja pod nadzorom slovenskih, hrvaških in srbskih oblasti, ki so bile nato združene z Kraljevino Srbijo.

V vseh tukaj omenjenih primerih je težko najti skladen model nacionalne države, ki je bil uspešno uveden od zgo-raj in sprejet brez polemik od spodaj. Ker te procese prou-

čujemo na lokalni ravni, se moramo odreči ideji o pravem, naravnem, nujnem modelu. Analiza delovanja držav naslednic na lokalni ravni pokaže, da so se te države začele (in v mnogih pogledih tudi ostale) kot razdrobljene države, ki so ohranile značilnosti Habsburške dobe. To velja za tako različne elemente, kot so pravne zapuščine, ekonomski odnosi, osebne biografije, kolektivni vzorci poistovetenja in neformalne prakse interakcije z državo. Heterogena narava teh držav in njihovih družb kaže na veliko bolj diferencirano razpravo o tem, kaj bi lahko bil »nacionalni« model in ali bi kateri od teh namišljenih »nacionalnih« modelov lahko obstajal brez vpliva zgodovinske izkušnje Habsburškega imperialnega okvira.

To ne pomeni, da leta 1918 ni prišlo do prekinitve s preteklostjo. Naši lokalni primeri kažejo na veliko razkolov, zlasti na območjih, kjer so doživeli fašistično Italijo, in zagotavljajo trdne dokaze, da so se konec dvajsetih let 20. stoletja dogajale globlje spremembe, ki so vplivale na kontinuiteto habsburške dediščine. Pa vendar je bila v teh nacionalnih državah, zlasti v njihovih pohabsburških regijah, družbena in nacionalna heterogenost resnična in dosledna, kar je bilo najbolj vidno zaradi odpornosti in pomembnosti madžarskih in nemških govorcev v Romuniji ali zaradi nenehnega prevajanja madžarskih avtorjev s strani italijanskih intelektualcev na Reki.

Regionalna gospodarstva predstavljajo zanimiv primer z vidika kontinuitete. Medtem ko je Avstro-Ogrska kot država izginila, so njene poslovne mreže preživele, kar je

odraz strukturnega preživetja Avstrije-Ogrske in celotnega srednje- in vzhodnoevropskega gospodarskega prostora. Nacionalizacija podjetij je gotovo vplivala na gospodarstvo, ni pa globoko nacionalizirala gospodarskega življenja, vsekakor pa ne na način, kot je bilo pričakovano ali zamišljeno. Madžarski kapitalisti, še bolj pa tisti, ki so živeli na Dunaju ali v predelih Nemčije, so svoje poslovne »imperije« reševali s partnerstvom z lokalnimi poslovneži, s katerimi so imeli vzajemne koristi. Če se osredotočimo na družbeno zgodovino, vidimo, da je spregledana značilnost tega prehodnega procesa vzpon teh posrednikov – nepredviden stranski produkt nacionalizacije in prve svetovne vojne. Poleg tega, čeprav so politični pomisleki in nacionalizacijske sile spremenili odnos med politiko in gospodarstvom, še vedno obstaja dihotomija, ki jo je treba videti. Kot kaže primer družine Harács iz Baia Mare/ Nagybánya, so lahko posamezniki in skupine ohranili svoj pomen v gospodarskem življenju, čeprav so že izgubili nekdanji politični položaj. V mestih so bile zamenjane upravne in politične elite, zasebnemu sektorju pa so bile tako radikalne spremembe prihranjene. Zasebni sektor je še naprej cvetel, ne glede na to, ali je pripadal »napačnemu« etničnemu ozadju.

Medtem ko so nekatera zasebna podjetja cvetela, so težave ostale pri preskrbi s hrano in gorivom. Ta vprašanja so bila povezana s posledicami vojne (1914–1918) in prehodom iz vojne v mir (1918–1923). Med vojno in po njej so bila vprašanja preskrbe s hrano in preživetjem ozi-

roma v širšem smislu »dobrinami« primarni javni interes ljudi. Po podatkih zgodovinarja Rudolfa Kučere je na primer na Češkem leta 1917 potekalo približno 250 protestov zaradi lakote. Javni protesti so bili vse pogostejši, ko je v zadnjih letih vojne propadel sistem preskrbe imperija s hrano. Takšen primer je incident v kraju Erzsébetfalva na obrobju Budimpešte. V središču problema je bila potreba po razdeljevanju hrane v omejeni količini in kakovosti. Kdo razdeljuje hrano? Odgovor v predmestju Budimpešte je bil, da socialdemokrati naj organizirajo nedržavne programe oskrbe s hrano za industrijske delavce v mestu. Posledično, kot nepričakovan rezultat, so se okrepile delavska gibanja in socialistične stranke, kar je bil v nekdanjem imperiju pravzaprav običajen pojav. Medtem ko se je zdelo, da vprašanja o socialistični udeležbi v buržoaznih vladah povzročajo notranje krize v strankah Habsburškega imperija, jim je podpora stavkajočih delavcev in drugih državljanov pomagala ponovno pridobiti nekdanji vpliv. Socialni demokrati so postali do konca vojne močna sila, na katero je bilo treba računati, njihova podpora je bila skoraj pozabljena, a je bil zelo pomemben rezultat vojne, ki je vplival na povojno tranzicijo.

Odnosi med državo in zasebnim gospodarstvom je drugo področje, ki sta jo oblikovali prva svetovna vojna in postimperialna tranzicija. Vojna in povojno obdobje sta ustvarila nova razmerja med državo in zasebnim gospodarstvom, ki temeljijo na njuni soodvisnosti in širjenju centraliziranega nadzora nad viri ter pretokom blaga in denarja.

Ena od pomembnih lekcij vojne je bila, da morata država in zasebni sektor poiskati načine za usklajevanje svojih dejavnosti, da bi dosegla jasno opredeljene cilje. Kljub temu ni bilo nujno, da je gospodarstvo nadzorovala močna državna roka. Številne od teh javno-zasebnih gospodarskih ureditev so se prenesle v obdobje po prvi svetovni vojni, sprva zamišljene kot začasne, vendar so trajale dlje, kot je bilo pričakovano, kljub presenetljivo hitri oživitvi poslovnih mrež med nekdanjo monarhijo in zahodno Evropo, zlasti Francijo in Belgijo. Tudi ideja o državni intervenciji ni izginila, s polno močjo se je vrnila po veliki gospodarski krizi. Dejstvo je, da je za odločen poseg države v gospodarstvo, kot kaže primer srednjevzhodnih in balkanskih držav med letoma 1918 in 1938, potrebna bodisi šibka ekonomija, bodisi močna država z jasno ekonomsko politiko. Noben od teh pogojev ni veljal za Češkoslovaško. Zahodni del države je že pred letom 1914 dosegel stopnjo razvitosti zahodne Evrope. Država ni imela jasne gospodarske politike, niti se ni želela prikrajšati za pomoč dragocenih hčerinskih podjetij, ustanovljenih v času imperija. Prav tako, če ne celo bolj kot njihovi protagonisti, so se znali vključiti v zelo negotov mednarodni kontekst, ki je sledil veliki vojni v Srednji in Vzhodni Evropi.

Izobraževanje ali vsaj osnovnošolsko in srednješolsko izobraževanje dodatno dokazuje kompleksnost nacionalizacije, še bolj pa procesov, ki jih ta sproži. Vse nove države so že ob ustanovitvi sprejele jezikovno politiko, s katero so poskušale spodbujati nacionalno izobraževanje.

Toda, kot kažejo številni lokalni primeri, so ta prizadevanja hitro postala sporna, ne le v očeh »običajnih osumljencev« – etničnih in jezikovnih manjšin – ampak celo v očeh istih pripadnikov namišljene narodne skupnosti. Ta odpor opozarja na pomembno dejstvo, ki se z današnje perspektive morda zdi nenavadno: v Evropi je bilo v tistem času povsem običajno, da ljudje niso vedeli, da »pripadajo« nekemu narodu, ali še bolj, da obstaja resnično sprejemljiv model naroda. Z zapleti nacionalizacije je bil povezan še en pojav, ki je razočaral oblast: pomanjkanje ustreznega pedagoškega kadra. Ta pomanjkljivost je razkrila ključno napetost. Po eni strani je morala država poskrbeti za izobraževanje prebivalstva, po drugi strani pa so prizadevanja za nacionalizacijo šolskih sistemov pomenila, da je bilo to nalogo mogoče zaupati le peščici učiteljev. Uravnoteženje teh nasprotujočih si pogledov je pomenilo, da se je za podobo nacionalizacije veliko več dogajalo na lokalni ravni v smislu prilagajanja, kompromisov in sporov.

Drugo vprašanje je reakcija posameznikov na drastične spremembe, ki so se dogajale okoli njih. Ali je bila prva svetovna vojna množičen travmatičen dogodek? Kar zadeva človeške izgube in različne vidike kriz na domači fronti, je vojna močno vplivala na življenje prebivalstva in je bila resnično travmatična. Toda ali lahko enako trdimo za konec vojne in ponovno določitev meja? Ali je povojna sprememba meja povzročilo nacionalne travme? V zgodovinskem spominu, zlasti na Madžarskem, je Trianonska mirovna pogodba travmatičen dogodek, nacionalna tra-

gedija, ki jo je povzročila nasilna zloraba oblasti s strani novih nacionalnih držav in antante. Podobno je bila Rapalska pogodba do neke mere nacionalna travma za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Jugoslavijo), saj je domnevne rojake pustila znotraj italijanskih meja. V obeh primerih je vzpostavitev novih meja nacionalnih držav sprožila migracije prebivalstva. Vendar pa je večina novih narodnih manjšin ostala tam, kjer je bila pred letom 1918. Množični izgoni niso bili del tranzicije po habsburški dobi, čeprav so bili posamezniki in skupine občasno izgnani. Migracije so se dogajale, včasih v velikem številu, tudi iz tipično nacionalnih in političnih razlogov: migranti so se pridružili svoji novi nacionalni »domovini« ali vstopili v politično skupnost, s katero so čutili večjo povezanost. Če povzamemo, na migracije so vplivali številni dejavniki, vključno z materialnimi, duhovnimi, političnimi in nacionalnimi vidiki. Pogosto ni bila nacionalna identifikacija tista, ki je posameznika spodbudila, da je spakiral in odšel.

Identifikacije oziroma kolektivne identifikacije so verjetno med najbolj zanimivimi značilnostmi Habsburškega in posthabsburškega sveta. Regionalne identifikacije in podobni občutki pripadnosti lokalni skupnosti ali lokalni domovini so prispevali k razvoju samozavesti ljudi v Habsburškem imperiju. Te regionalne ali lokalne identifikacije niso prenehale z rajhom: tudi po nastanku nacionalnih držav se je veliko ljudi namesto kot Avstrijci ali Nemci, Čehi, Slovaki ali Češkoslovaški, Slovenci ali Jugoslovani, Italijani ali Romuni – pogosto vzporedno – iden-

tificiralo kot Tiroinci, Štajerci, prekmurski slavisti, Moravci, Porenjci in Maramurci. Te identifikacije so bile zakoreninjene v imperialnih izkušnjah in institucijah ter so še naprej spodbujale občutek razlikovanja med »nami« in »njimi«. V mnogih primerih je bila regionalna identifikacija boljša, tudi če sta bila jezik ali vera članov regionalne skupnosti skupna (ali podobna) tistim, ki so jih nacionalistični aktivisti imeli za »rojake«. Nove nacionalne države, ki so nacionalizacijo uvajale »od zgoraj«, so bile hitro prisiljene upoštevati lokalne razmere in lokalne izkušnje. Osrednje vlade lahko preseneti, da lahko na videz vsakdanja lokalna vprašanja, kot je uvedba poletnega časa, spodbudijo ljudsko podporo regionalizmu in osmislijo občutek regionalne posebnosti. Tranzicijsko obdobje ni povzročilo samo, da so Habsburžani postali Avstrijci, Madžari, Jugoslovani, Italijani, Čehoslovaki in Nemci, ampak jih je prisililo tudi v dojemanje svojih drugačnosti ločeno od domnevno osrednjega normativnega modela.

Ob vsem tem se postavlja še eno vprašanje: ali je bila nacionalna država edini model in razumna naslednica Habsburškega imperija? V resnici so bile predstave o novi državnosti precej različne in niso bile nujno osredotočene na nacionalno državo. Te vizije so lahko veliki regionalni projekti ali pa so bolj lokalne in začasne v svoji izvedbi. Nekateri so poskušali ohraniti tradicionalne simbole in institucije dinastije in monarhije, drugi so jih skušali popolnoma odpraviti in uvesti republiko, tretji pa so razpravljali o neki kombinaciji obojega. Predvidevanje priho-

dnosti državne politike ni bila le špekulativna vaja, rezervirana za znane politične teoretike ali javne intelektualce. Na mikro ravni so na primer socialisti na Reki predlagali, da mesto postane neodvisna republika pod zaščito Tretje internacionale. Postavljeni pred izbiro med italijansko ali jugoslovansko priključitvijo so organizatorji delavskega razreda videli mikro-mestno republiko kot realno rešitev z vidika večletne populacijske in gospodarske funkcije občine, kot Avstro-Ogrsko uvozno-izvozno pristanišče. Takoj po vojni so se v posthabsburški regiji pojavile druge pobude od spodaj navzgor, kar dokazuje večnacionalna Republika Banat ali nacionalistična Nemška Južna Moravska. V drugih primerih so se domačini domislili ustvarjalnih načrtov za priključitev: med številnimi načrti, ki so jih snovali v regionalistični Tirolski, je bila tudi ustanovitev »alpske države«, ki bi bila neodvisna od rdečega Dunaja. Nekatero od teh alternativnih vizij so se začasno uresničile, druge so ostale v domeni politične domišljije. Toda po značaju se je vsaka razlikovala od nacionalne države in poudarila, da ta model ni naravni rezultat propada imperija, temveč proizvod številnih in prepletenih primerov – nekateri so bili vsiljeni in ne lokalno dogovorjeni.

To nas pripelje do zadnjega vprašanja, podobe imperija in imperialne preteklosti. Ni presenetljivo, da so se lokalni politični aktivisti večkrat sklicevali na Habsburško preteklost, da bi razjasnili svoje vizije nove države in družbe. V prvih mesecih po razpadu habsburške države je v javnem diskurzu prevladovala evforija o ustanovitvi novih, demo-

kratičnih držav. Kmalu pa je skepticizem do »novega« vse bolj krepil do te mere, da lahko govorimo o nekakšni habsburški nostalgiji. Te bolj pozitivne ponovne ocene niso bile omejene na skupine in posameznike, ki so v novih državah postali narodne manjšine. Kritičen odnos do novih centralnih vlad, ki ga vodijo različni regionalni ali politični interesi je povzročil tudi pozitivna sklicevanja na »staro dobro« Habsburško monarhijo. Vendar so korenine tega diskurza bolj povezane z iskanjem stabilnosti iz predvojnih let, kakor pa z vrnitvijo v monarhijo in politično podporo obnovitvi oblasti Habsburžanov. Medtem ko sta monarhija in dinastija izgubili svojo legitimnost zaradi izkušenj prve svetovne vojne, je Habsburški imperij – ali celo različne ideje o »enem imperiju« – še naprej obstajalo in je pomenila referenčno točko za domačine v državah naslednicah. Nacionalna država niti s tega vidika ni mogla popolnoma prekiniti s preteklostjo in družbene, ekonomske, kulturne in zgodovinske izkušnje običajnih ljudi so ostale vezane na Habsburško cesarstvo.

Bibliografija

Naši prijatelji – Švicarji, Belgijci, Francozi, Romuni, Čehi, Jugoslovani. Lokalne in transnacionalne gospodarske mreže ter usoda avstro-ogrske poslovne elite – Gospodarska tranzicija

LITERATURA

Máté Rigó (2022): *Capitalism in Chaos. How Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War*. Cornell UP, Ithaca and London, 2022

Nathan Marcus (2018): *Austrian Reconstruction and the Collapse of Global Finance, 1921–1931*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.

Herbet Matis (1983): *Disintegration and Multinational Entreprises in Central Europe during the Post-war Years (1918–1923)*. In Alice Teichova, Peter L. Cottrell (eds.), *International Business & Central Europe (1918–1939)*, New York: Leicester UP, St- Martin's Press, 73–96.

Matthias Morys (ed.) (2021): *The Economic History of Central, East, and Southeast Europe. 1800 to the Present*. Routledge, New York – London.

Pogány, Ágnes; Kubù, Eduard; Kofman, Jan (eds.): *Für eine nationale Wirtschaft. Ungarn, die Tschechoslowakei und Polen vom Ausgang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. Berliner Wissenschaftsverlag, Berlin 2006.

ARHIVSKI VIRI

National Archives of Hungary, Budapest

Hungarian Commercial Bank of Pest Z41

Historisches Archiv der Bank Austria, Vienna

Verwaltungsratsprotokolle der Bodencreditanstalt

Verwaltungsratsprotokolle des Wiener Bankvereins
Verwaltungsratsprotokolle der Creditanstalt
Austrian State Archives, Haus. Hof- und Staatsarchiv, Vienna
Ministry of Foreign Affairs Politisches Archiv XII
Ministry of Foreign Affairs Politisches Archiv XVIII
Arhivele Nationale Romaniei Sectia Judeteana Maramures (Baia
Mare)

*»Nevarni nemiri« v »vročem poletju« 1917 – Naraščajoče
delavsko gibanje ter spopad med mestom in podeželjem
med prvo svetovno vojno in po njej – Spopad v mestih*

LITERATURA

- Rudolf Kučera, *Rationed Life. Science, Everyday Life, and Working-class Politics in the Bohemian Lands, 1914–1918*. New York, Oxford 2016, pp. 130–170.
- Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge, 2004.
- Jakub S. Beneš, *Workers and Nationalism. Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*. Oxford, 2017, pp. 212–244.
- Jakub Beneš, *Labour, Labour Movements, Trade Unions and Strikes (Austria-Hungary)*, in: 1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2016-04-05. DOI: 10.15463/ie1418.10883.
- Károly Ignác, *The Emergence of the Outskirts of Budapest as a New Administrative District through the Organisation of the Food Supply, 1917–1919*. *Südost-Forschungen*, vol. 79, no. 1, 2020, pp. 71–95. DOI: <https://doi.org/10.1515/sofo-2020-790107>
- Zsombor Bódy, *Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején*, in: idem (Ed.), *Háborúból*

békébe. A magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán. Budapest, 2018, 151–194.

Lajos Varga, *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon, 1914. július–1919. március*. Budapest, 2010.

Károly Ignác, A szervezkedés mint „csodatevő hatalom”? – munkásképviselet az első világháború idején, in: Eszter Kaba (Ed.), *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Budapest, 2017, 157–186.

TISKOVNI IN ARHIVSKI VIRI

“Zavargás Erzsébetfalván a liszt miatt [Flour Riot in Erzsébetfalva]”, *Világ*, 07.08.1917.

“Forrongás Erzsébetfalván [Public Uproar in Erzsébetfalva]”, *Szövetkezeti Értesítő* (the newspaper of GCC), 11.08.1917.

“A főkapitány – a nép szenvedéseiről [The Police Chief – on the Sufferings of the People]”, *Népszava*, 12.07.1917

Május elseje a háború harmadik esztendejében. *Népszava*, 03.05.1917.

A nagy tüntető felvonulás. *Pesti Hírlap*, 09.06.1917.

A tömegek a munkapárt ellen. *Népszava*, 28.06.1917.

215.222 szervezett munkás. *Népszava*, 04.05.1918.

Erzsébetfalva és környéke [a local newspaper], 1917.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. IV/2. kötet. 1914–1918. Budapest, 1969.

Szakszervezeti mozgalom Magyarországon, 1914–1916. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése. Budapest, [1917]

A szakszervezeti mozgalom Magyarországon, 1917–1922. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése. Budapest, [é.n.]

Erzsébetfalva képviselőtestületi jegyzőkönyvei [Minutes of the Representative Body Assemblies of Erzsébetfalva], Budapest Főváros Levéltára (BFL) [Budapest City Archives] V. 371.a, Vol. carton 1.

A kiscesti járás főszolgabírájának közigazgatási iratai. Általános közellátási ügyek [Administrative documents of the District Chief Magistrate of Kiscest. General public supply affairs], 1916–1917. BFL IV. 401.b. Vol. carton 121. Cases 6347, 9410 and 10952/1917.

Proti »zakonu narave«: Poletni čas in lokalni izvor regionalizma na avstrijskem Tirolskem – Regionalizem

TISKOVNI IN ARHIVSKI VIRI

Allgemeiner Tiroler Anzeiger

Innsbrucker Nachrichten

Tiroler Landesarchiv (TLA), Amt der Tiroler Landesregierung (ATLR), Präsidium 1919 1051-I.6.a „Sommerzeit – Wiedereinführung im Jahre 1919“

TLA, ATLR, Präsidium 1920 1072-I.6.a “Sommerzeit”

SORODNA LITERATURA

Cornwall, Mark. *The Devil's Wall: The Nationalist Youth Mission of Heinz Rutha*. Cambridge: Harvard University Press, 2012.

Egry, Gábor. “Unruly Borderlands: Border-Making, Peripheralization and Layered Regionalism in Post-First World War Maramureş and the Banat.” *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 27, no. 6 (2020): 709–31.

Haslinger, Peter. “How to Run a Multilingual Society: Statehood, Administration and Regional Dynamics in Austria-Hungary, 1867–1914.” In *Region and State in Nineteenth-Century Europe: Nation-Building, Regional Identities and Separatism*, edited by Joost Augusteyn and Eric Storm, 111–28. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2012.

Jeličić, Ivan. “Redefining Fiumians: Flag Usage and the Ambiguities of the Nation-Building Process in the Former Habsburg-Hungary”

- rian 'Corpus Separatum', 1914–1924." *Contemporary European History*, 2022, 1–20.
- Kosi, Jernej. "Summer of 1919: A Radical, Irreversible, Liberating Break in Prekmurje/Muravidék?" *Hungarian Historical Review* 9, no. 1 (2020): 51–68.
- Morelon, Claire. "Sounds of Loss: Church Bells, Place, and Time in the Habsburg Empire During the First World War." *Past & Present* 244, no. 1 (2019): 195–234.
- Ogle, Vanessa. *The Global Transformation of Time: 1870–1950*. Cambridge: Harvard University Press, 2015.
- Osterkamp, Jana. "Imperial Loyalties: Pluralism of Belonging, Territories, and Spaces in the 19th Century." *Nationalities Papers* 50, no. 5 (2022): 857–70.
- Pergher, Roberta. "Staging the Nation in Fascist Italy's 'New Provinces.'" *Austrian History Yearbook* 43 (2012): 98–115.
- Stauber, Reinhard. "Kulturkampf und Landesteilung. Staat und Kirche im „heiligen Land“ Tirol, 1816–1940." In *Mensch, Staat und Kirchen zwischen Alpen und Adria 1848–1938*, edited by Werner Drobesch, Reinhard Stauber, and Peter G. Tropper. Klagenfurt: Verlag Hermagoras, 2007.
- Tonezzer, Elena. "I trentini in Austria. La costruzione di un'identità nazionale." *Contemporanea*, no. 3 (2009): 471–94.
- Überegger, Oswald. *Im Schatten des Krieges. Geschichte Tirols 1918–1920*. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2019.

Monarhija ali republika, nacionalna država ali mikrodržava? Vizije državnosti v srednji in jugovzhodni Evropi v prvih trenutkih postimperialne tranzicije, 1918–20 – *Oblika države*

ARHIVSKI VIRI

- St. Pölten, Austria, Niederösterreichisches Landesarchiv (NÖ LA), Niederösterreichische Statthalterei und Regierung, Präsidium 1903–1935/40, Präs. "P" 1914–1920.

LITERATURA

- Bauer, Otto. *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* [The National Question and Social Democracy]. Vienna: Ignaz Brand, 1907.
- Hrvatska stranka prava, *Republikanski program Hrvatske stranke prave, koju je utemeljio Ante Starčević* [The Republican Program of the Croatian Party of Right, Founded by Ante Starčević]. Zagreb: Hrvatska stranka prava, 1919.
- Jászi, Oszkár. *A Monarchia jövője és a dunai egyesült államok* [The Future of the Monarchy and the Danubian United States]. Budapest: Új Magyarország, 1918.
- Jászi, Oszkár. *Magyarország jövője és a dunai egyesült államok* [The Future of Hungary and the Danubian United States]. Budapest: Új Magyarország, 1918.
- Oldofredi, Hieronymus. *Zwischen Krieg und Frieden: Erinnerungen* [Between War and Peace: Recollections]. Zurich–Leipzig–Vienna: Almathea-Verlag, 1925.
- Schöpfer, Aemilian. *Monarchie oder Republik? Freimaurerei und Kirche über die Staatsform. Ein Wort zeitgemäßer Aufklärung zum Umsturz in Mittel-Europa* [Monarchy or Republic? Freemasonry and the Church on State Form. A Word of Contemporary Enlightenment on the Coup in Central Europe]. Vienna: Tyrolia, 1919.
- Springer, Rudolf [Karl Renner]. *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat* [The Struggle of the Austrian Nations for the State]. Vienna: Deuticke, 1902.
- Synopticus [Karl Renner]. *Staat und Nation. Zur österreichischen Nationalitätenfrage* [State and Nation. On the Austrian Nationality Question]. Vienna: Dietl, 1899.

SORODNA LITERATURA

- Jeličić, Ivan. “Are you serious?” Or Why the Nation-State Was Not an Obvious Option after the Downfall of the Empire in Fiume/

Rijeka.” 100 Years Later: NEPOSTRANS Research Blog, February 13, 2019, <https://1918local.eu/are-you-serious-or-why-the-nation-state-was-not-an-obvious-option-after-the-downfall-of-the-empire-in-fiume-rijeka/>.

Kontny, Johannes Florian, “Grenzstädte zwischen nationalstaatlicher Ordnung und lokaler Selbstverwaltung: Eupen und Znojmo/ Znaim in der Zwischenkriegszeit [Border Cities Between the Order of the Nation-State and Local Self-Administration: Eupen and Znojmo in the Interwar Period],” Doctoral Dissertation, University of Vienna, Vienna, 2017.

Mazur, Zachary. “Mini-States and Micro-Sovereignty: Local Democracies in East Central Europe, 1918–1923.” *Contemporary European History*, First View (April 14, 2023), 1–14. <https://doi.org/10.1017/S0960777323000188>.

Molnár, Csongor. “Éljen az internacionalizmus! Éljen az egész világ! A Bánsági Köztársaság a sajtó és a visszaemlékezések tükrében [‘Long Live Internationalism! Long Live the Whole World!’ The Banat Republic in the Mirrors of the Press and Memoirs.]” In *Kérészállamok: Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarországon területén (1918–1921)* [Ephemeral States: Transient State Formations on the Territory of Historical Hungary (1918–1921)], eds. Veronika Szeghy-Gayer and Csaba Zahorán, 87–112. Budapest: Ludovika, 2022.

Nehyba, David. “Snahy jihomoravských Němců o odtržení v letech 1918–1919 [The Efforts of Southern Moravian Germans to Secede in 1918–1919].” In *Formování hranice na Moravě po roce 1918* [The Formation of the Moravian Border in 1918], 51–60. Brno: Moravský zemský archiv, 2019.

Prpa, Branka. “Monarhija ili republika [Monarchy or Republic].” Chap. 4 in *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918–1929* [Serbian Intellectuals and Yugoslavia, 1918–1929], 138–159. Belgrade: Clio, 2018.

Trencsényi, Balázs, et al. “Nation-State Building and its Alternatives.” Chap. 1 in *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*, vol. 2, *Negotiating Modernity in the “Short Twentieth Century” and Beyond*, Part 1, 1918–1968, 5–66. Oxford: Oxford University Press, 2018.

Wendt, Christopher. "Hungary–Republic: The King has Abdicated." A Report from Timișoara/Temesvár – November 1, 1918." 100 Years Later: NEPOSTRANS Research Blog, November 1, 2018, <https://1918local.eu/hungary-republic-the-king-has-abdicated-a-report-from-timisoara-temesvar-november-1-1918/>.

Podporniki odhoda in ostajniki: Samooblikovanje madžarskega javnega uslužbenca, ki je zapustil Veliko Romunijo – Migracije in državljanstvo

LITERATURA

Annamarie Sammartino: *The Impossible Border. Germany and the East, 1914–1922*. Ithaca, Cornell University Press, 2010.

Theodora Dragostinova: *Between Two Motherlands. Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900–1949* (Ithaca: Cornell University Press, 2011)

Tara Zahra: "The 'Minority Problem' and National Classification in the French and Czechoslovak Borderlands," *Contemporary European History* 17, no. 2 (2008): 137–165.

Ivan Jelicic, Dominique Kirchner Reill, Francesca Rolandi: *Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World*, *Journal of Modern History* 94 (2022) 2: 326–362.

Gábor Egry, *Magyar Returnees and Political Radicalization in Post-World War I Hungary*. In Andrei, Cușco; Flavius, Solomon; Konrad, Clewing (eds.), *Migration and Population Politics during War(time) and Peace(time)*. Central and Eastern Europe from the Dawn of Modernity to the Twentieth Century., Cluj-Napoca, România : Editura Mega (2021) 253–270.

Balázs Ablonczy, "It Is an Unpatriotic Act to Flee": The Refugee Experience after the Treaty of Trianon. *Between State Practices and Neglect*, *Hungarian Historical Review* 9, no. 1 (2020): 69–89.

ARHIVSKI VIRI

ANSJ Caras-Severin Primăria oraşului Oraviţa inventar 1405.
12/1924

ANSJ Timis Prefectură Judetului Severin fond 223. dosar 42/1920

*»Hiša, v kateri smo živali, je bila požgana.« Staro
in novo, habsburška preteklost kot negativna ali
pozitivna referenčna točka – diskurzi*

TISKOVNI IN ARHIVSKI VIRI

Kolomyjs'ki Visty

Pokuts'ke Slovo

Pokuts'kyj Vistnyk

Sičovyj Holos

Tiroler Bauern-Zeitung

Tiroler Volksbote

TLA (Tiroler Landesarchiv) ATLR (Amt der Tiroler Landesregie-
rung) Präsidium 1932 303-III-10 Folien 1333-5

SORODNA LITERATURA

Harald Binder, "Die Ukrainer von enttäuschter Staatstreue zum Kampf um Selbständigkeit". In *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band XI: Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg, 1. Teilband: Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas*, edited by Helmut Rumpler (Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2016), 853–885.

Laurence Cole, "Divided Land, Diverging Narratives: Memory Cultures of the Great War in the Successor Regions of Tyrol." In *Sacrifice and Rebirth: The Legacy of the Last Habsburg War*, edited by Mark Cornwall and John Paul Newman, (New York: Berghahn Books, 2016), 258–86.

- Laurence Cole, *“Für Gott, Kaiser und Vaterland”. Nationale Identität der deutschsprachigen Bevölkerung Tirols 1860–1914* (Frankfurt: Campus-Verlag, 2000).
- Adam Kozuchowski, *The Afterlife of Austria-Hungary: The Image of the Habsburg Monarchy in Interwar Europe* (Pittsburgh PA: University of Pittsburgh Press, 2013).
- Gergely Romsics, *Myth and Remembrance: The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite* (Boulder, Colo: Social Science Monographs, 2006).
- Richard Schober, *Tirol zwischen den beiden Weltkriegen. 2: Politik, Parteien und Gesellschaft*, (Innsbruck: Wagner, 2009).
- Oswald Überegger, *Erinnerungskriege. Der Erste Weltkrieg, Österreich und die Tiroler Kriegserinnerung in der Zwischenkriegszeit* (Innsbruck: Wagner, 2011).
- Stephen Velychenko, *State building in revolutionary Ukraine: a comparative study of governments and bureaucrats, 1917–1922* (Toronto: University of Toronto Press, 2011).
- Jagoda Wierzejska, “The Idea of Galicia in the Interwar Polish Discourse, 1918–1939.” In *Continuities and discontinuities of the Habsburg legacy in East-Central European discourses since 1918*, edited by Magdalena Baran-Szołtyś and Jagoda Wierzejska (Göttingen: V&R unipress Vienna University Press, 2020) , 51–76.

Podobe nacionalizacije? Razmišljanja o šolstvu v lokalnem postimperialnem okolju – Šole in kulturna politika

TISKOVNI IN ARHIVSKI VIRI

Gazeta Kołomyjska, 1922–1923

Kołomyjs’ki Visty, 1927

Pokuts’ke Slovo, 1927

Pokuts’kyj Vistnyk, 1919

Nasz Głos, 1927–1930

- ARS [Arhiv Republike Slovenije-The Archives of the Republic of Slovenia], f. 53, 20/49 [Višji šolski svet v Ljubljani – Higher school council in Ljubljana]
- DARI [Državni Arhiv u Rijeci – State Archives of Rijeka], f. 618 [Kotarsko školsko vijeće u Voloskom- District School Council in Volosko]
- DAIFO [State Archives of Ivano-Frankivsk Region], f. 537 [State gymnasium with Ukrainian language of instruction in the city of Kolomyja] and f. 571 [State gymnasium “King Kazimierz Jagiellończyk” in the city of Kolomyja]
- Sprawozdanie Dyrekcyjic.k. I. wyższego gimnazyum w Kołomyi za rokszkolny 1903/4 (Kołomyja 1904)
- Zvit Dyrekcyjic.k. II. gimnazyji v Kolomyji za rikškil’nyj 1903/1904 (Kolomyja 1904)

SORODNA LITERATURA

- Ballinger, Pamela. “Authentic Hybrids’ in the Balkan Borderlands,” *Current Anthropology* 45, no. 1 (February 2004): 31–60.
- Janowski, Maciej. “Polnische Sprache, österreichischer Geist? Der Streit um nationale Erziehung in Galizien (1891–1941).“ In *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918: sborník z konference (Praha, 18.–19. listopadu 2002)*, edited by Harald Binder, Barbora Křivohlavá and Luboš Velek, 103–117 (Praha 2003).
- Jeličić, Ivan, ”To Ensure Normal Administrative Order, and for the Population’s Greater Comfort? Aspects of Postwar Transition in the Political District of Volosca-Abbazia/Volosko-Opatija“, *Südost-Forschungen*, Band 29, 2020, Mai 2021, 93–123.
- Karch, Brendan. *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland. Upper Silesia, 1848–1960* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018).
- Kočeržuk, Myroslava V. *Ukraïns’ka deržavna himnazija v Kolomii: 1892–1944* (Kolomyja 2011).
- Kosi, Jernej. “Slovene Ethnolinguistic Nationalism as Rhetoric and Practice in Post-imperial School Administration in Prekmurje.”

Halbjahresschrift für Geschichte und Zeitgeschehen in Zentral- und Südosteuropa (München: IKGS, forthcoming, 2023).

Świeboda, Józef. "Szkolnictwo Ukraińskie w Galicji (1772–1918). Stan badań i potrzeby." In *Mysł edukacyjna w Galicji 1772–1918: ciągłość i zmiana*, edited by Czesław Majorek and Andrzej Meissner, 271–291 (Rzeszów 1996).

Zahra, Tara. "Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis" in *Slavic Review* 69, no. 1 (Spring 2010): 93–119.

Zahra, Tara. *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948* (Ithaca: Cornell University Press, 2018).

Zasebne podlage vse večjega poseganja države v gospodarstvo. Češka tekstilna podjetja in preoblikovanje trga lanu, 1915–1925 – Poseganje v gospodarstvo

TISKOVNI IN ARHIVSKI VIRI

Communiqué from the Permanent Court of International Justice to the Council and Members of the League of Nations of 9 August 1932, Second Application for the Institution of Proceedings concerning an Award of the Hungarian–Czechoslovak Mixed Arbitral Tribunal, C.582.M.288 1932 V.

Spolek československých průmyslníků textilních, *Oběžník* [Circular], Prague, 1920–22.

State District Archive Trutnov (henceforth SOKA Trutnov), 'Firma J.A. Kluge, Horní Staré Město' collection, box 25, inventory no. 227, 'Foundation and development of the firm J. A. Kluge, [history] compiled by Franz Kluge, engineer', typescript dated 20 July 1944.

SOKA Trutnov, 'Sdružení přádelen lnu, Trutnov, 1870–1949' collection [syndicate of the linen spinning mills], box 1.

SOKA Trutnov, 'Firma J. Faltis Heirs, Trutnov–Mladé Buky' collection, book 10 (carbon copies of outgoing mail from the management).

SORODNA LITERATURA

- Gueslin Julien, *La France et les petits Etats Baltes : réalités baltes, perceptions françaises et ordre européen (1920–1932)*, history thesis, Paris : Université Panthéon-Sorbonne, 2004.
- Horejšek Jaroslav, 'Spojení Československa s pobaltskými přístavy v letech 1919–1938', *Slezský sborník. Acta Silesiaca*, 92-1994-1, p. 40–47.
- Kruse Harry, *Die deutschen Leinenindustrie nach dem Kriege*, Inaug.-Diss., Univ. Francfort on the Main, Glogau : Glogauer Druckerei, 1928.
- Ollerenshaw Philip, 'Textile Business in Europe During the First World War: The Linen Industry, 1914–18', *Business History*, vol. 41, no. 1, 1999, pp. 63–87.
- Pogány Agnes, 'Finanzgebarung, Kriegskosten und Kriegsschulden' in Helmut Rumpfer (ed.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, vol. XI/1: *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas*, Vienna: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016, p. 543–596.
- Richter Klaus, *Fragmentation in East Central Europe. Poland and the Baltics, 1915–1929*, Oxford : Oxford University Press 2020.
- Sládek Zdeněk, 'Obchod se lnem, konopím a jutou mezi Československem a Sovětským svazem v letech 1918–1938', *Lnářský průmysl. Příspěvky k dějinám*, 6, 1986, p. 75–87.
- Weyrauch Robert, Alfred Stellwaag, Otto Goebel. *Die Deutsche Kriegswirtschaft im Bereich der Heeresverwaltung 1914–1918. Drei Studien der Wissenschaftlichen Kommission des Preussischen Kriegsministeriums und ein Kommentarband*, vol. 3, Berlin, Boston (Mass.): De Gruyter Oldenbourg, 2016.

Slike

Naši prijatelji – Švicarji, Belgijci, Francozi, Romuni, Čehi, Jugoslovani. Lokalne in transnacionalne gospodarske mreže ter usoda avstro-ogrske poslovne elite – Gospodarska tranzicija

Leó Lánczy: The truth of the new generation always excites me!
Graphic by Henrik Major, 1919. OSZK, B1 PKG.1919/44

»Nevarni nemiri« v »vročem poletju« 1917 – Naraščajoče delavsko gibanje ter spopad med mestom in podeželjem med prvo svetovno vojno in po njej – Spopad v mestih

Female munition workers filling shells with explosives at the Skoda Works in Pilsen. Imperial War Museums, BARBANTI GIAN G (MR) COLLECTION, IWM Q 112680

Social Democratic Peace Demonstration in Budapest *Vasárnapi Újság*, vol. 64., no. 48., 02.12.1917

Remember the cereal law and your hunger! Vote social democratic! Don't vote for the bread sellers! Election poster of the Social Democratic Workers' Party in the Austrian parliamentary elections of 1920, designed by Mihály Biró, a Hungarian Social Democratic artist who emigrated to Vienna after the fall of the Hungarian dictatorship of the proletariat. OSZK Kisnyomtatványtár (Small Prints Library), B1 PKG.1920/59

Proti »zakonu narave«: Poletni čas in lokalni izvor regionalizma na avstrijskem Tirolskem – Regionalizem

Landeck, 1915. View from the rooftops towards Ladis Castle and the Kausertal Valley. Österreichische Nationalbibliothek, 69.630 B POR MAG

Wipptal, 1925. A farming family with oxen ploughing the terraced fields. Photo by Therese Zillinger. Österreichische Nationalbibliothek, 00077544, 147.699 B

Tyroleans! Up! Let us demand together our accession to the German Reich on 24 April!" Proclamation, 1921. Print by Albert Plattner. Österreichische Nationalbibliothek, 00482061, PLA16304334

Monarhija ali republika, nacionalna država ali mikrodržava? Vizije državnosti v srednji in jugovzhodni Evropi v prvih trenutkih postimperialne tranzicije, 1918–20" – Oblika države

Title page of Oszkár Jászi's *Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok* (*The Future of Hungary and the Danube United States*), 1918, published by Új Magyarország Részvénytársaság (*New Hungary Limited*)

"Citizens of Vienna! Don't Let Your Food Bank – German Southern Moravia – Be Robbed!" Poster, 1919, Vienna, Austria. Ernst Deutsch, 1919

Österreichische Nationalbibliothek, PLA16304047 POR MAG

Podporniki odhoda in ostajniki: Samooblikovanje madžarskega javnega uslužbenca, ki je zapustil Veliko Romunijo – Migracije in državljanstvo

Five rooms in the Hall of Peers were made available for the children of the wagon-dwellers. *Képes Krónika*, 1920 July–December (vol. 2., no. 27–52.)

Megay Róbert útlevele, 1920. The passport of Róbert Megay. Hungarian Museum of Trade and Tourism (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum), MKVM VF_2016_92_1

»Hiša, v kateri smo živeli, je bila požgana.« Staro in novo, habsburška preteklost kot negativna ali pozitivna referenčna točka – Diskurzi

Interiors – the building of the former Galician Diet in Lviv. Visible war damage – 1918–1919 – Narodowe Archiwum Cyfrowe 3/41/0/-/998

Podobe nacionalizacije? Razmišljanja o šolstvu v lokalnem postimperialnem okolju – Šole in kulturna politika

Postcard of Beltinci (Prekmurje) from 1943. Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota (Murska Sobota Regional and Study Library)

Kolomyja (Ukraine), I. Gymnasium (Polish gymnasium), 1909. Postcard. Biblioteka Narodowa, 15162, uid repozytorium: 769203

Zasebne podlage vse večjega poseganja države v gospodarstvo. Češka tekstilna podjetja in preoblikovanje trga lanu, 1915–1925 – Poseganje v gospodarstvo

Flax spinning at the Reichenberg exhibition. 1906

State district archive Trutnov, 'Firma J. Faltis Heirs' collection, box 5, inventory no. 129.

Advertisement: the Latvian Finance ministry exports flax, 1920s. *La Lettonie (Latvija)*, La Revue belge d'importation et d'exportation, Bruxelles, Lebegue (1926)

The port of Riga in winter, 1920s. *La Lettonie (Latvija)*, La Revue belge d'importation et d'exportation, Bruxelles, Lebegue (1926)